

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Godslastering voor en na de aanslagen op Charlie Hebdo

Piret, J.-M.; Voorde, J.M. ten

Citation

Piret, J. -M., & Voorde, J. M. ten. (2015). Godslastering voor en na de aanslagen op Charlie Hebdo. *Tijdschrift Over Cultuur & Criminaliteit*, 5(3), 45-72. doi:10.5553/TCC/221195072015005003004

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/43562>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Godslastering voor en na de aanslagen op Charlie Hebdo

Jean-Marc Piret & Jeroen ten Voorde

Inleiding

Na de moordaanslag op de karikaturisten en redactieleden van het satirische tijdschrift *Charlie Hebdo* door Franse moslimterroristen is er een ongeziene solidariteitsbeweging op gang gekomen. Daarbij werd duidelijk hoezeer de overgrote meerderheid van de bevolking het terroristische geweld verafschuwt en de vrijheid van meningsuiting koestert. Het potlood tegen de kalasjnikov: op het eerste gezicht is het een ongelijke strijd. Maar wanneer iedereen het moorddadige jihadistische fanatisme compromisloos verwerpt, zal de vrijheid uiteindelijk triomferen, zo luidde de boodschap. In Frankrijk was plots iedereen Charlie.

Op 10 januari 2015 vond de massale ‘marche républicaine’ plaats, waarin die solidariteit werd geuit. De eerste barstjes in de bijna mystieke nationale eensgezindheid werden zichtbaar, omdat niet iedereen de aanwezigheid van staatshoofden en prominente leden van buitenlandse regeringen die weinig op hebben met de vrijheid van meningsuiting kon waarderen. Ook de retorisch stijlvolle en krachtige demonstratie van nationale eenheid door eerste minister Valls in de Franse *Assemblée Nationale* kon de toename van spanningen en polarisatie niet lang verdoezelen. Op internetdiscussies bleek al gauw dat toch niet iedereen Charlie was of wilde zijn. Zo was onder jonge moslims te horen dat de karikaturisten van *Charlie Hebdo* het ‘zelf gezocht hebben’; sommige jongeren weigerden om op school een minuut stilte in acht te nemen voor de slachtoffers van de Parijse aanslagen. Gelijkaardige incidenten werden ook gemeld vanuit Belgische scholen. De demonstraties van samenhang in de strijd voor het vrije woord kunnen ook het onwelgevallige feit niet verbergen dat het jihadistisch terrorisme in zekere mate zijn doel bereikt. Door mensen bang te maken slagen deze terroristen er steeds beter in om te bepalen welke thema’s taboe zijn, ook al beweren politici dat het vrije woord nooit mag zwichten voor terreur.¹ Toen de publiciste Caroline Fourest op 14 januari de cover van het eerste nummer van *Charlie Hebdo* van na de Parijse aanslagen tijdens een interview op de Britse nieuwszender *Sky News* wilde tonen, werd het interview abrupt afgebroken, waarna de presentatrice zich meteen excuseerde tegenover alle moslims die zich beledigd zouden kunnen voelen.

- 1 Inmiddels is de redactie van *Jyllands-Posten*, de krant die tien jaar geleden de Mohammed-cartoons publiceerde, omgebouwd tot een soort maximaal beveiligde gevangenis. Karikaturist Kurt Westergaard meent dat de krant zijn gewraakte cartoons nu wellicht niet meer zou publiceren. Omdat ze al tien jaar in angst voor een aanslag leeft, heeft de redactie van de Deense krant beslist om ook de recente *Charlie Hebdo*-cartoons niet te publiceren. De redactie geeft toe dat zij daarmee buigt voor geweld en intimidatie. Zie voor dat laatste o.a. <http://nos.nl/artikel/2012442-jyllands-posten-wij-buigen-voor-geweld.html>.

Wat is hier precies aan de hand? Krijgen godsdienstige fanatiekelingen de definitiemacht over wat wel en niet gezegd of getoond mag worden? Schikken steeds meer westerse media zich in een nooit eerder geziene zelfcensuur naar de taboes die hen opgelegd worden door fundamentalistische moslims wier geloof zij niet eens delen? Of gaat het hier juist om een verantwoordelijke houding die weigert om nodeloos te provoceren in tijden waarin de gemoederen reeds zeer verhit zijn? Vlak na de moord op Theo van Gogh was de (eerste) reactie van de toenmalige Nederlandse minister van Justitie Donner dat hij zou onderzoeken of een strenger vervolgingsbeleid wegens godslastering overwogen zou moeten worden. Tien jaar later is de Nederlandse wet op smalende godslastering afgevoerd. De verwarring en de scheiding der geesten over hoe we ons tegenover de radicale islam dienen te verhouden in Europa is onverminderd groot. Ook vandaag nog roepen sommige politici op om godslastering te verbieden of zwaarder te bestraffen.² Anderen pleiten er omgekeerd voor om een recht op godslastering te erkennen. In Frankrijk maakte gewezen staatssecretaris voor Buitenlandse Betrekkingen en Mensenrechten Rama Yade als reactie op de Parijse aanslagen wereldkundig dat volgens haar het recht op godslastering 'un droit sacré' is (Yade, 8 januari 2015). Het was een ondoordachte formulering, niet alleen omdat vanuit het perspectief van een levensbeschouwelijk neutrale republiek die geen god erkent, een 'recht op godslastering' geen zinvol begrip is, maar ook omdat een dergelijk 'recht' als 'heilig' kwalificeren (wat een oxymoron oplevert: een 'heilig recht op heiligschennis') koren op de molen is van diegenen die kritiek op de politieke islam al te snel gelijk stellen aan 'Verlichtingsfundamentalisme' en de Franse *laïcité* willen discrediteren als een fanatieke seculiere religie.

Als reactie op Donners neiging om godslastering strenger te bestraffen schreef Paul Cliteur dat het uiterst naïef is om te geloven dat 'moslimterroristen zich laten apaiseren met de aan de godslasteraar in het vooruitzicht gestelde drie maanden cel of een geldboete van de derde categorie' (Cliteur, 2004). Kenmerkend voor de handelwijze van de huidige terroristen is dat zij niet meer wachten op een fatwa van een of andere fundamentalistische moefiti, maar zelf meteen het recht in eigen handen nemen, overigens niet altijd gehinderd door veel kennis van de godsdienst waarop ze zich beroepen. Voor een aantal van deze geradicaliseerde jongeren volstaat de heilige overtuiging dat zij gerechtigd zijn de doodstraf die de sharia voorschrijft voor godslastering zelf direct te voltrekken. Het is wellicht naïef te denken dat een matiging van de toon van het debat om te voorkomen dat moslims geprovoceerd zouden worden, het geweld zal doen ophouden. Gematigde moslims plegen geen aanslagen omwille van hun geloof, ook niet als het debat op een heftige toon wordt gevoerd. Of zoals de Franse imam Abdelali Mamoun het uitdrukt na de aanslagen op *Charlie Hebdo*: het is het recht van moslims om hun verontwaardiging te uiten over de krenkingen die zij ervaren door de

- 2 De Duitse christendemocraten reageren na de Parijse aanslagen op identiek dezelfde wijze als minister Donner na de moord op Theo van Gogh, met een pleidooi voor een aanscherping van het verbod op godslastering (§ 166 Strafgesetzbuch). De Duitse liberalen daarentegen (daarin gesteund door de *Giordano Bruno Stiftung*) willen het verbod juist opheffen. Zie www.welt.de/politik/deutschland/article136302031/Braucht-es-noch-ein-Gesetz-gegen-Gotteslaesterung.html.

respectloze voorstelling van hun profeet; het is ook hun goed recht om juridische stappen te ondernemen tegen bladen als *Charlie Hebdo*, zoals in Frankrijk ook bij herhaling is gebeurd. Maar wanneer de rechter definitief oordeelt dat wat het satirische tijdschrift publiceert binnen de grenzen van het recht op vrije meningsuiting valt, dan zijn volgens de imam de mogelijkheden om actie te ondernemen opgebruikt en dan moeten moslims leren accepteren dat dit de prijs is die zij bereid moeten zijn te betalen om in een democratie te leven die ook hen vrijheid van godsdienst en vrijheid van meningsuiting garandeert (*Le Nouvel Observateur*, 13 januari 2015).

Extremistische clubs zoals het door het Belgische gerecht als terroristische organisatie veroordeelde Sharia4Belgium hebben echter een andere finaliteit. Zij hebben weinig boodschap aan rechterlijke instanties of wetten, en evenmin zullen zij bereid zijn (om Cliteur te parafraseren) om minzaam kennis te nemen van de kritiek op de islam wanneer die maar op gematigde toon geformuleerd wordt. Wat dit soort organisaties naar eigen zeggen willen, is de democratische rechtsstaat vervangen door een regime dat gebaseerd is op de sharia en dat eventueel kan worden ingelijfd in het door hen gewenste wereldwijde kalifaat. Geradicaliseerde jongeren weigeren te luisteren naar andere standpunten. Het loutere feit dat men het bijvoorbeeld aandurft om überhaupt nog debatten over godslastering en vrije meningsuiting te organiseren of er aan deel te nemen, of het loutere feit dat men jood is, volstaat volgens sommige van deze jongeren blijkbaar om zonder appel te kunnen worden geëxecuteerd,³ net zoals het volgens Bin Laden volstond om Amerikaan te zijn om te worden aangemerkt als legitiem doelwit in de heilige oorlog die volgens hem elke gelovige moslim behoorde te voeren.

In dit artikel gaan wij na enkele korte (ideeën)historische beschouwingen over het taboe van heiligschennis en godslastering na hoe er in verschillende Europese landen en door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) werd en wordt gedacht over de verhouding van het vrije woord tot de godsdienst. Ook hier zullen de lotgevallen van het verbod op godslastering de leidraad vormen van onze beschouwingen. We zullen tevens aandacht besteden aan de wijze waarop er in de Amerikaanse rechtscultuur wordt omgesprongen met de verhouding tussen godslastering en vrije meningsuiting. Dit zal aanleiding geven tot een summiere vergelijkende beschouwing over de aanpak van het Amerikaanse federale Hooggeerechtshof en de rechtspraak van het EHRM. Het zoeklicht van onze beschouwingen is echter niet louter gericht op het beschrijvend weergeven van (juridische) standen van zaken, maar ook op een evaluatieve stellingname. Hoe dient er in een levensbeschouwelijk pluralistische en multiculturele samenleving te worden omgesprongen met religieuze taboes en verboden van gelovige deelgemeenschappen? Mogen dergelijke taboes en verboden maatgevend zijn voor wat in een

3 Op moment van schrijven van deze inleiding heeft een fanaticus die slechts enkele dagen eerder ontslagen was uit de gevangenis waar hij vast zat voor een geweldsdelict, in Kopenhagen een tweehonderdtal kogels afgevuurd op een café waar een debat over godslastering en vrije meningsuiting aan de gang was. Een Deense documentairemaker werd bij het buitenkomen van het café met een kogel in de borst gedood en twee agenten die de zaal moesten bewaken, werden gewond. De volgende dag schoot de terrorist ook nog een bewaker van een synagoge dood. Zie www.nrc.nl/nieuws/2015/02/15/doden-bij-aanslagen-kopenhagen-politie-schiet-dader-neer.

democratische rechtsstaat voor elkeen strafrechtelijk verboden wordt? Of dient de overheid zich daar juist afzijdig van te houden en maximale ruimte te bieden voor de vrijheid van meningsuiting? Vanuit een normatieve rechtsfilosofische invalshoek (*de lege ferenda*) zal de vraag worden opgeworpen of de overheid in tijden van oplopende etnisch-religieuze spanningen niet gerechtigd is om op grond van handhaving van de openbare orde en de publieke vrede beperkingen op te leggen aan de religiekritische uitingenvrijheid.

Wat de methode betreft, kan worden opgemerkt dat dit artikel juridische, rechts-historische, ideeënhistorische, rechtsvergelijkende en normatief-rechtsfilosofische aspecten omvat. De summierende ideeënhistorische en rechtshistorische reconstructies zijn meer dan louter recapitulatie van eerder door anderen geleverd onderzoek. Zij dienen mede ter onderbouwing van onze normatieve stellingnames, die daardoor, naar wij hopen, meer zijn dan louter willekeurige opinies. Ons methodologisch *parti pris* bestaat er immers in dat wij uitgaan van de overtuiging dat de grondwaarden van de liberale en democratische rechtsstaat van 'westerse' signatuur het resultaat zijn van een complexe interactie tussen historisch retraceerbare gebeurtenissen (veelal maatschappelijke spanningen en conflicten) en de daaruit ontstane intellectuele debatten die op hun beurt de publieke opinie en (grond)wetgevers hebben beïnvloed. Normencomplexen zoals rechtssystemen ontstaan met andere woorden niet *ex nihilo*, maar zijn historisch gegroeid; en elke door bewuste keuzes aangestuurde verdere evolutie, vernieuwing of eventuele koerswijziging dient dan ook te gebeuren op een wijze die zelf uitgaat van en het beste aansluit bij de grondwaarden van dit historisch gegroeide systeem. Dat de operationalisering van die grondwaarden een relatieve diversiteit niet in de weg hoeft te staan, wordt geïllustreerd aan de hand van de rechtsvergelijkende elementen van dit artikel.

Godslastering (ideeën)historisch bekeken

In de joods-christelijke traditie werd godslastering van oudsher als een ernstige normoverschrijding beschouwd. In Leviticus 24:11-23 wordt geen twijfel gelaten over de straf die Yawé eist voor dit vergrijp: alle leden van de gemeenschap zullen moeten deelnemen aan de steniging van de godslasteraar. Exodus 20:7 maakt duidelijk dat God zelf het lichtvaardig omspringen met zijn naam niet ongestraft laat. De combinatie van beide bijbelpassages leidde er al snel toe dat wereldlijke overheden godslastering gingen vervolgen om te voorkomen dat Gods wraak zich ongedifferentieerd zou botvieren op de gehele gemeenschap. Terwijl de kerkelijke overheid bestraffing veelal zoekt in de sfeer van geestelijke boetedoening, treedt de wereldlijke overheid vaak streng op. Hoewel de vervolging van godslastering regionaal varieerde en een goed deel van het dagelijkse vloeken onder het gemene volk tussen de plooiën viel en vaak onbestraft bleef, liepen de straffen voor hardnekkig recidivisme overal op tot wrede verminkingen van tong en aangezicht, waarna niet zelden onthoofding en verbranding volgden. Voor een goed begrip van het navolgende is van belang hier te benadrukken dat de christelijke monarch in de middeleeuwen als hoogste beschermheer van de godsdienst werd

beschouwd. Dat impliceert dat hij heiligschennis en godslastering moet bestraffen, temeer daar anders Gods wraak voor publieke calamiteiten zoals pest en misoogsten kan zorgen, die ook onschuldigen treffen (Cabantous, 1998: 23, 70). In Frankrijk ziet men dit motief tot ver in de zeventiende eeuw vaak en zeer expliciet weerkeren. Zo schrijft Lodewijk XIV in 1666 dat hij zich de titel van 'Roi Très-Chrétien' zeer onwaardig zou achten indien hij de godslastering niet energiek zou bestrijden. In de preambule van een met dat oogmerk in 1651 uitgevaardigd edict, wordt dan ook gewag gemaakt van de bestrijding van deze misdaad teneinde de wraak van de goddelijke rechtvaardigheid af te wenden en Gods zegeningen en genade over het land af te roepen. Omgekeerd werden grote calamiteiten meestal beschouwd als resultaat van Gods toorn, vanwege een opeenstapeling van krenkingen. In 1528 schrijft François I 'oorlogen, pestepidemies en onvruchtbaarheid' toe aan het welig tieren der godslasteringen (Cabantous, 1998: 16).

Gaandeweg zullen de monarchen het besmettingsgevaar dat uitgaat van een onvoldoende bestreden blasfemisch gedrag onder het volk ook gaan beschouwen als een bedreiging van het staatsgezag zelf. Wie God ongestraft kan belasteren, provoceert in feite een zwak en wankelmoedig koningschap en beschimpt zo niet enkel God, maar tevens zijn representant hier op aarde. Zo wordt godslastering steeds meer binnen de sfeer van het wereldlijke getrokken: de soeverein bestraft het delict op grond van de regels waarop zijn eigen gezag, de openbare orde en de publieke vrede zijn gegrondvest. Dat wordt weerspiegeld in de criminologische taxonomie van die tijd waarin de misdaad van godslastering en die van majesteitsschennis bij elkaar genomen worden (Cabantous, 1998: 68).

Als garant van de godsdiensteenheid wordt de vorst ook verondersteld om het afwijkende en valse geloof als godslasterlijk te bestrijden. Godslastering en ketterij, hoewel oorspronkelijk onderscheiden, geraken daardoor ook steeds vaker met elkaar verstrengeld (Leveleux-Teixeira, 2011). Van oudsher werd de jood in het christendom als archetype van de godslasteraar beschouwd: Jezus, die door de joden zelf van godslastering werd beschuldigd, zal door hun toedoen worden gekruisigd. Die visie geeft, zoals bekend, in de christelijke traditie aanleiding tot een hardnekkig antisemitisme, zowel van katholieke als van protestantse kant. Zo zal Luther genadeloos van leer trekken tegen de joden, oproepen om hun synagogen te verbranden en hun de uitoefening van hun rituelen en godsdienstige gebruiken te verbieden (Webster, 1990: 75-76). De katholieke inquisitie laat van haar kant op grond van de strijd tegen godslastering in 1553 de Talmud publiek verbranden (Schreiber, 2012: 15). Dit zaaien van haat tegen de joden zal leiden tot vele pogroms in Europa. Maar ook in de onderlinge strijd tussen katholieken en protestanten zal over en weer veelvuldig gebruik worden gemaakt van het blasfemieverwilt. In Lutherse kringen moet de paus het ontgelden als antichrist. Omgekeerd wordt in de contrareformatische geest het protestantisme niet zelden gelijkgesteld aan het veelkoppige monster uit de Apocalyps van Johannes. Omstreeks 1563 wordt daarbij in Frankrijk niet geschuwd om de overheid op te roepen de Hugenoten te doden (Crouzet, 1990: 191 e.v.). Binnen het kamp van de reformatie is tolerantie evenmin regel: in 1553 laat Calvin de theoloog Michel Servet die in zijn geschriften de goddelijke drie-eenheid loochende en de strenge

calvinistische genadeleer bekritiseerde in Genève ter dood veroordelen en levend verbranden (Janet, 1858: 64 e.v.).

Ook in Engeland vindt de eerder signaleerde identificatie plaats van de bestrijding van godslastering met de taak van de staat om de openbare orde en de publieke vrede te handhaven, daaronder de bestrijding van religieuze minderheidsgroepen begrepen (Nash, 2007: 4).⁴ Vanaf de zeventiende eeuw zal het delict dan ook door wereldlijke rechtbanken berecht worden. Wanneer in 1676 John Taylor voor godslastering wordt vervolgd, overweegt Lord Chief Justice Hale dat

‘such kind of wicked blasphemous words were not only an offence to God and religion, but a crime against the laws, State and Government, and therefore punishable in this Court. For to say, religion is a cheat, is to dissolve all those obligations whereby the civil societies are preserved, and that Christianity is parcel of the laws of England; and therefore to reproach the Christian religion is to speak in subversion of the law’ (Levy, 1993: 221).

Dat het ondermijnen van de officiële godsdienst beschouwd werd als subversief en staatsgevaarlijk, heeft ook de twintigjarige Schotse student Thomas Aikenhead aan den lijve moeten ondervinden. Omdat hij de heilige drievuldigheid als een absurditeit van de hand wees, de theologie bespote als ‘rhapsody of ill-invented nonsense’ en de Bijbel als een samenraapsel van fabels, werd hij, ondanks zijn jonge leeftijd, ter dood veroordeeld en in 1695 publiek opgehangen ter afschrikking van allen die zich geroepen zouden voelen om zijn voorbeeld te volgen (Howell, 1816).

Een gelijkaardig lot was in 1766 in Frankrijk beschoren aan de eveneens twintigjarige Chevalier de la Barre. Deze werd ervan beschuldigd heiligschennis te hebben gepleegd door een crucifix met een zwaard te hebben beschadigd, in privégesprekken godslasterlijke uitingen te hebben gedaan en zijn hoofd niet te hebben ontbloot bij het voorbijgaan van een processie. Na te zijn gefolterd en onthoofd werd het lichaam van La Barre op de brandstapel gegooid met op zijn borst genageld een versie van Voltaire's *Dictionnaire Philosophique*, een verboden boek dat bij hem thuis was gevonden. In de aanklacht tegen La Barre wordt duidelijk hoezeer de gevestigde orde zich bedreigd voelde door een opkomende libertaire jeugd die zich liet inspireren door de geest van de Verlichting en daardoor het groeiende scepticisme en atheïsme in de hand werkte (Cabantous, 1998: 132). Voltaire gaat in het naar aanleiding van deze zaak aan zijn *Dictionnaire* toegevoegde lemma ‘blasphème’ in op de willekeur van de straffen voor godslastering en betreurt dat onbesuisde uitspattingen van jongeren disproportioneel zwaar bestraft worden. Met een scherpe sneer die hij ontleent aan zijn eerder, naar aanleiding van de zaak Calas gepubliceerde *Traité sur la tolérance*, haalt hij uit naar de autoriteiten:

4 Dacey ziet in de Engelse blasfemiewet van 1616 de start van het moderne debat over godslastering, omdat ‘what the common law of blasphemy instituted was not a crime against one’s maker, but a crime against one’s neighbor, the crime of outraging the sensibilities of the religious. Blasphemy had become personal’ (Dacey, 2012: 10). Anders gezegd, in een tijd waarin individuele vrijheidsrechten werden ontdekt, werd blasfemie (wij zouden zeggen: ook) onderdeel van het discours over mensenrechten. Dat lijkt steeds sterker het geval geworden.

‘De doodstraf voor een delict dat slechts een correctie verdient, is niets anders dan een misdaad die begaan wordt met het zwaard der justitie’ (Voltaire, 1878 – onze vertaling). In genoemd lemma over godslastering onderstreept Voltaire ook de relativiteit van dit soort vergrijpen: is immers niet in het ene land godslastering wat in het andere doorgaat voor piëteit? Voltaire laat niet na om het onwerkbare en onwerkelijke karakter van het blasfemiedelict ten gevolge van de pluralisering der geloofsovertuigingen in de verf te zetten: ‘Het is triest dat wat godslastering is in Rome (...) als piëteit wordt beschouwd in London, Amsterdam, Stockholm, Berlijn, Kopenhagen, Bern, Basel of Hamburg’ (ibid.).

Maar fundamenteeler nog dan deze cultuurrelativistische constatering dat het geloof van de een de godslastering van de ander is, was het aloude uit de godsdienstpolitiek van de Romeinen (voordat het christendom staatsgodsdienst werd) afkomstige inzicht dat mensen zich niet geroepen moeten voelen om de goden te wreken. Zo wordt het topos *deorum iniuriae, diis curae* (krenkingen die de goden worden aangedaan, zijn een zorg voor de goden zelf) door de Verlichte Europese intelligentsia in stelling gebracht om te pleiten voor een terughoudende overheid die straft met mate. Dit wordt bijvoorbeeld expliciet verwoord door Montesquieu in zijn *De l'Esprit des Lois* van 1748. Wanneer de publieke vrede of de staatsveiligheid bedreigd wordt, dan is het aan de overheid om straffend op te treden, aldus Montesquieu. Waar het gaat om krenkingen van de godheid zonder dat dit gepaard gaat met schadelijke publieke handelingen is er geen reden tot criminalisering. Alles speelt zich hier immers af tussen de mens en God die zelf de maat en het moment van zijn wraak bepaalt. ‘Het kwaad is voortgekomen uit het idee dat mensen moeten wreken wat God wordt aangedaan.’ Daar God oneindig is, zal ook de wraak ertoe tenderen grenzeloos te worden en dan is er geen enkele ruimte meer om rekening te houden met de zwakheid van de menselijke natuur (Montesquieu, 1951: 434 – onze vertaling). Deze liberale opvatting zal door de jurist Brissot de Warville verder ontwikkeld worden tot een functionalistische religietheorie, waarbij de godsdienst vanuit het standpunt van het recht enkel wordt opgevat als een medium om de binnenlandse rust en vrede te bewaren. Dat impliceert tevens dat de strafwet inzake religie enkel datgene mag verbieden wat die openbare rust bedreigt.⁵ Het beschermde goed van antiblasfemiewetgeving wordt vanaf de Verlichting dus steeds meer de publieke vrede, de openbare orde en de godsdienst als sociaalintegratieve kracht die deze orde en vrede schraagt (vgl. Van Stokkom, Sackers & Wils, 2007: 18-19). Deze argumenten zullen we hierna nogmaals tegenkomen.

John Stuart Mill zal nog een stap verder gaan en het liberalisme ook in stelling brengen als een bescherming van minderheden en individuen tegen een al te opdringerige conformiteitsdruk door de meerderheid. Het argument dat de godsdienstige moraal en de zeden en gewoonten die erop gestoeld zijn bescherming verdienen vanwege hun sociaalintegratief effect, mag de ogen niet doen sluiten voor het vrijheidsvernietigende effect dat daar ook mee gepaard gaat. Mill pleit er daarom voor om de individuele vrijheid als regel voorop te stellen zolang iemand

5 Brissot de Warville, *Les moyens d'adoucir la rigueur des lois pénales en France*, 1781, geciteerd in Cabantous, 1998: 140.

geen schade aan anderen toebrengt. Het principe ‘*deorum iniuriae, diis curae*’ wordt daarom door hem doorgetrokken naar de morele sfeer en de sfeer van de individuele levensvoering. De opvatting dat anderen gedwongen mogen worden om te leven zoals ik op grond van mijn levensbeschouwing vind dat er geleefd moet worden, is voor Mill het signatuur van de geest der vervolging: anderen onderwerpen aan mijn levenswijze op grond van de heilige overtuiging dat ik gelijk heb en zij ongelijk (Mill, 1989: hoofdstuk 4). Hij geeft enkele heldere voorbeelden: waarom zouden katholieken protestantse dominees mogen dwingen om het celibaat te respecteren, omdat zij gehuwde priesters verwerpelijk vinden? Welke redenen heeft men om aan mormonen polygamie te verbieden wanneer hun vrouwen daartoe niet gedwongen worden, overreding om ervan af te zien zonder resultaat gebleven is en deze geloofsgemeenschap zich bovendien teruggetrokken heeft in een verre uithoek om in alle rust volgens zijn religieuze gebruiken te kunnen leven? Of waarom zouden islamieten waar zij in de meerderheid zijn christenen mogen verbieden varkensvlees te eten omdat zij dit zelf onrein vinden? Een dergelijk verbod kan niet als religieuze vervolging beschouwd worden, daar er geen religieuze verplichting bestaat om varkensvlees te eten. De enige grond waarom een dergelijk verbod verworpen dient te worden, is dat dit een bemoeienis met individuele levenskeuzes impliceert tegen de wil van de betrokkenen, terwijl het toch iedereen die dit religieuze verbod aanhangt, vrij staat om het te respecteren. Individuele vrijheid dient bijgevolg voor Mill de regel te zijn, tenzij deze vrijheid schade aan anderen berokkent. Anderen dwingen om onze taboes te respecteren, komt erop neer dat men die anderen onderwerpt en hen van de vrijheid berooft om naar hun eigen inzichten te leven. ‘The notion that it is one man’s duty that another should be religious, was the foundation of all the religious persecutions ever perpetrated ...’, aldus Mill (*ibid.*: 90-91).

Mill is ook een voorstander van een zeer verregaande uitingsvrijheid. Enkel uitingen die direct oproepen of aanleiding geven tot geweld dan wel een inbreuk vormen op de rechten van anderen, wijst hij af. In de democratische rechtsstaat zal men soms echter ook uitingen of gedrag aan banden willen leggen die de meerderheid (zeer) aanstootgevend vindt (zoals bijvoorbeeld obscene gedrag in de publieke ruimte). In de twintigste eeuw heeft de Amerikaanse filosoof Joel Feinberg daarom betoogd dat Mills schadebeginsel moet worden aangevuld met een ‘aanstootbeginsel’ (Feinberg, 1985). Uitingen zoals ‘godslastering’ waarvan niet kan worden gezegd dat ze ‘schade’ berokkenen aan personen of een rechtstreekse inbreuk vormen op hun rechten (een godsdienstkritische uiting die door een gelovige als godslasterlijk ervaren wordt, tast zijn recht op vrijheid van godsdienst niet aan), zouden dan mogelijk aan banden kunnen worden gelegd, omdat ze door velen als aanstootgevend ervaren worden. Maar het probleem met een dergelijk ‘aanstoot’-criterium, wanneer men het toepast op de godsdienstkritische uitingsvrijheid, is dat sommigen bepaalde uitingen schokkend en schandalig vinden die anderen volstrekt aanvaardbaar vinden, of in een godsdienstkritisch perspectief zelfs noodzakelijk achten.

Godslastering in diverse Europese landen

De manieren waarop in de diverse Europese landen wordt omgegaan met godslastering vormen enerzijds een veelkleurige lappendeken omdat de nationale constitutionele tradities nu eenmaal verschillen. Anderzijds valt er vanuit het diachrone perspectief ook een aantal gemeenschappelijke trends waar te nemen. Laten we beginnen met Frankrijk, waar, zoals reeds vermeld, in de nasleep van de Parijse aanslagen door velen gewag werd gemaakt van een 'recht op godslastering'. De traditionele antigodslasteringswetgeving kent in Frankrijk een abrupt einde met de Franse revolutie. Artikel 10 van de Verklaring van de rechten van de mens en de burger van 1789 bepaalt dat niemand mag worden lastiggevallen voor zijn opvattingen, 'zelfs religieuze', op voorwaarde dat deze de door de wet vastgestelde openbare orde niet verstoren. Artikel 11 stelt dan dat de vrije uiting van gedachten en opinies een van de meest kostbare rechten van de mens is en dat eenieder het recht heeft om in woord, geschrift en via de drukpers zijn opinies kenbaar te maken. Enkel bij overschrijding van de wettelijk vastgestelde grenzen der vrije meningsuiting kan iemand ter verantwoording geroepen (en eventueel gestraft) worden. Ten gevolge van het concordaat tussen Napoleon en de Paus wordt de beschimping van de door de staat erkende godsdienst opnieuw strafbaar. De wet over de vrijheid van drukpers van 1885 en de wet betreffende de scheiding van kerk en staat van 1905 maken hier dan weer een einde aan. De Franse constitutionele doctrine van de *laïcité* impliceert dat de levensbeschouwelijk neutrale republiek geen godslastering kent, omdat ze ook geen god(en) erkent.

In Frankrijk worden geen godsdienstige geloofssystemen beschermd, enkel personen. Uitingen die begrepen kunnen worden als haatzaaien, oproepen tot geweld, discriminatie en diffamatie van personen of groepen op grond van hun godsdienst of levensovertuiging zijn strafbaar (Loi Pleven van 1972). Afgezien daarvan mogen godsopvattingen en religieuze overtuigingen evenzeer als politieke ideologieën of wereldbeschouwingen naar hartenlust bekritiseerd, bespot en geparodiëerd worden. Tegen dat laatste hebben de afgelopen twintig jaar vooral conservatieve katholieke organisaties en gaandeweg ook steeds meer islamitische organisaties zich met juridische middelen proberen te verzetten (Boulègue, 2010). Meestal worden de klagers die zich in hun godsdienstige eer gekrenkt en beledigd voelen door karikaturen, spotprenten en parodieën van godsdienstige motieven door het Franse gerecht in het ongelijk gesteld. Zo heeft *Charlie Hebdo* in het verleden de meeste van de processen die tegen het blad door allerlei religieuze organisaties en belangengroepen aangespannen werden, gewonnen (*Le Monde*,

8 januari 2015).⁶ De Franse rechter maakt in de regel een onderscheid tussen het bekritiseren en belachelijk maken van geloofsopvattingen en het vernederen van gelovigen. Ook gaat de Franse rechter uit van een liberale ingesteldheid dat bij publicaties, films of boeken die niemand verplicht wordt te lezen en waarbij men dus ook enkel kan worden gechoqueerd wanneer men de confrontatie zelf heeft opgezocht, het niet snel tot een veroordeling zal komen van door gelovigen als godslasterlijk of anderszins aanstootgevend ervaren inhoud (Portier, 2013: 122). Wanneer het publiek echter onverhoeds en tegen zijn eigen wil geconfronteerd wordt met inhoud die door sommigen als aanstootgevend en godslasterlijk wordt ervaren, dan kan deze wel worden gebannen uit de publieke ruimte, zoals gebeurde met een affiche van de film *Ave Maria* in 1984 (Letteron, 2015).⁷ Daarnaast zal de rechter, en dit mede onder invloed van de rechtspraak van het EHRM, ook niet geneigd zijn om over te gaan tot veroordeling wanneer het gaat om werken die geen louter kwaadwillige beschimpingen zijn, maar bijdragen leveren aan het publieke debat (Portier, 2013).

In strijd met de Franse constitutionele norm van de eenheid van de republiek geldt er een ander regime in de drie departementen van *Alsace-Moselle*, die na de aansluiting bij Frankrijk in 1918 hun lokale wetgeving (gevormd door het Napoleontische concordaat en door de aansluiting bij Duitsland na de Frans-Duitse oorlog van 1870) behouden hebben. In deze departementen worden vier godsdiensten officieel erkend (het katholicisme, het lutheranisme, het calvinisme en de joodse cultus) en is godslastering nog steeds strafbaar gesteld (Janssen, 2008). De wet is echter sinds lang een dode letter. In 2014 heeft een moslimorganisatie in de Elzas gepoogd om *Charlie Hebdo* voor het publiceren van Mohammed-cartoons te vervolgen, doch zonder succes. Na de Parijse aanslagen zijn er stemmen opgegaan om het wettelijke uitzonderingsregime van Elzas-Moezel op het vlak van godslastering op te heffen.

Duitsland is ook een interessant geval met zijn in de volksmond genoemde 'Gotteslästerungsparagraf' (§ 166 Strafgesetzbuch). In feite is dit een misleidende benaming, omdat het artikel niet rechtstreeks de godslastering bestraft (met een gevangenisstraf tot drie jaar of een geldboete), doch wel diegenen die in het openbaar, in woord of geschrift, de inhoud van de godsdienst of de wereldbeschouwing

6 Een ander voorbeeld is het spraakmakende geval van een kledingketen die voor een reclamecampagne het motief van het laatste avondmaal van Leonardo Da Vinci voor een mega-affiche geparodieerd had tot een scène waarbij de twaalf apostelen vervangen waren door jonge vrouwen in uitdagende poses, waarbij één van hen een halfnaakte Christus omarmt. In eerste en tweede instantie werd de katholieke organisatie 'croyance et libertés', die het verbod van de affiche eiste op grond van de bewering dat deze een beschimping vormde van de godsdienstige gevoelens van katholieken, in het gelijk gesteld door het Parijse *Tribunal de Grand Instance* en het *Cour d'Appel*; maar dit oordeel werd door het *Cour de Cassation* verbroken. *Cour de cassation, Chambre civile 1*, 14 novembre 2006, zie www.legifrance.gouv.fr/affichJuriJudi.do?idTexte=JURITEXT000007055276.

7 Als voorbeelden van de liberale rechtspraak geeft de auteur, die hoogleraar publiekrecht is aan de Sorbonne, naast de zaak over Rushdie's *Duivelsverzen* ook de zaak waarin de film van Jean-Luc Godard *Je vous salue Marie* centraal stond en waarin de rechter de katholieke klagers voorhield dat de beste manier om niet gechoqueerd te worden door deze film erin bestond om er niet naar te gaan kijken.

van een ander op een zodanige wijze beschimpen, dat hierdoor de openbare vrede in het gedrang komt. Hetzelfde geldt voor het beschimpen van in Duitsland actieve kerken of levensbeschouwelijke verenigingen, met inbegrip van hun inrichtingen en gebruiken. Deze wet beschermt geen geloofsinhouden, religieuze gevoelens of levensbeschouwelijke overtuigingen, maar wel de openbare vrede, aldus diegenen die de handhaving ervan verdedigen tegen de kritiek dat een dergelijke wet niet meer van deze tijd is en tegen de geest van de Verlichting indruist, omdat ze godsdienstkritiek sterk bemoeilijkt.⁸ Dat laatste klopt volgens de voorstanders van de wet ook niet, omdat ze niet de godsdienstkritiek strafbaar stelt en ook niet het bespotten van geloof of levensbeschouwing, doch de 'beschimping' ervan en dit bovendien uitsluitend op een wijze die aanleiding geeft tot een verstoring van de publieke vrede (Lorenz, 2015). Het is nog maar de vraag of dat laatste de zaak beter maakt. Het hangt dan immers af van de graad van verontwaardiging van gelovigen die zich beledigd voelen of de beschimping strafbaar is. Hoe langer de tenen, hoe korter het lontje en hoe heftiger de reactie van de gelovigen, des te strafbaarder de beschimping wordt. Dat zendt het signaal uit om bij de minste krenking meteen amok te maken, een oproep die godsdienstfanatici met graagte zullen opvolgen (aldus Prantl, 19 januari 2015). Anderzijds kan de rechter wanneer het om satire gaat in Duitsland, naast de vrijheid van meningsuiting, ook rekening houden met de grondwettelijk beschermde vrijheid van de kunst en zal hij een interpretatie van de satire moeten geven die overeenkomt met wat de gemiddelde en tolerante burger ervan zou maken en niet wat godsdienstfanatici ervan vinden.⁹ Daarmee wordt de lat om tot vervolging over te gaan zo hoog gelegd, dat het strafrechtelijke verbod eigenlijk tot een stuk symboolwetgeving wordt. Toch vond op de zitting van de strafrechtelijke afdeling van de Duitse juristentag in september 2014 een meerderheid van de participanten aan het debat dat § 166 van het Duitse wetboek van strafrecht gehandhaafd moest blijven, onder andere omdat het religieuze minderheden een veilig gevoel geeft (70. Deutscher Juristentag, Hannover 2014 – Beschlüsse).

Ondanks zijn stelsel van officieel erkende religies geldt in België wat godslastering betreft een regime dat vergelijkbaar is met het Franse. België had van meet af aan een liberale grondwet en heeft nooit een strafrechtelijk verbod op godslastering gekend. Ook hier worden gelovigen beschermd tegen haat, discriminatie en belediging, maar niet hun geloof. Wel strafbaar is de 'beschimping' van 'voorwerpen van een eredienst' door 'daden, woorden, gebaren of bedreigingen' op plaatsen waar die eredienst gehouden wordt of bij openbare plechtigheden (art. 144 Strafwetboek). In bijvoorbeeld Denemarken, Noorwegen en Finland bestaat het blasfemiedelict nog steeds (Venice Commission, 2010: 162-163, 164, 201). Dat geldt ook voor Spanje en Italië, ook al is de wet daar sinds lang min of meer een dode

8 Critici wijzen er ook op dat er in het Duitse strafrecht voldoende andere strafrechtelijke verboden zijn, zoals het verbod op belediging en het verbod van opruiing ('Volksverhetzung') die §166 StGB in feite overbodig maken. Zij zien ook geen reden waarom gelovigen nog op een speciale wijze door het recht zouden beschermd moeten worden. Zie www.zeit.de/politik/deutschland/2015-01/blasphemie-charlie-hebdo-bosbach.

9 In 2012 heeft het Oberverwaltungsgericht van Berlijn-Brandenburg bijvoorbeeld geoordeeld dat het tonen van Mohammed-karikaturen in een betoging toegelaten was (Lorenz, 2015).

letter. Dat laatste is niet het geval in Griekenland, dat een staatskerk kent en waar in 2014 nog een blogger veroordeeld werd tot tien maanden gevangenis met uitstel op grond van 'belediging van het geloof'; hij had de hoog vereerde monnik Païsius belachelijk gemaakt in een religieuze satire (EnetEnglish.gr, 16 januari 2015).

In Engeland is het verbod op godslastering tot in 2008 overeind gebleven. De Engelse wet beschermde enkel de officiële godsdienst van de 'Church of England', maar omdat veel geloofspunten van andere christelijke kerken hiermee geheel of ten dele overlappen, viel het beschermingsbereik in de praktijk ruimer uit (Hill & Sandberg, 2009: 148). Ook hier was het belang van handhaving van de openbare orde en vrede duidelijk aanwezig, omdat niet het bekritisieren van geloofsinhouden als zodanig strafbaar was, maar enkel aanvallen die aanstootgevend waren en op een schokkende wijze naar voren gebracht werden.¹⁰ Dat legt de lat voor vervolging hoog. In de twintigste eeuw zijn er dan ook zelden of nooit vervolgingen wegens godslastering geweest. In 1991 stelde zich naar aanleiding van Salman Rushdies *Duivelsverzen* de vraag of het verbod op godslastering niet diende te worden uitgebreid tot de islam. Het Hoogerechtshof zag hier geen rechtvaardiging voor. Maatschappelijk vormde dit echter wel het vertrekpunt voor de discussie waarin de vraag centraal stond of de Engelse blasfemiewetgeving in een maatschappij die steeds pluriformer wordt, nog wel aangepast is aan de tijd, en sommigen beweerden dat de Engelse privilegiëring van de historisch dominante godsdienst de toets van Straatsburg niet zou doorstaan. Dat laatste was echter twijfelachtig in het licht van de ambivalente rechtspraak van het EHRM, die immers ook overheden van landen in het gelijk stelt wanneer deze wetgeving toepassen die belasting van de historisch dominante godsdienst beteugelt.¹¹ Mede onder invloed van de beslissing van het Ierse Hoogerechtshof in *Corway* (1999), waarin het Hof stelde dat de Ierse wet en grondwet godslastering nergens definiëren en het bijgevolg onmogelijk is om te bepalen wat het delict inhoudt (zodat het noodzakelijke element van rechtszekerheid ontbreekt),¹² constateert het rapport van het *House of Lords select committee on religious offences in England and Wales* van 2003 dat de wet op godslastering een 'dode letter' is, omdat elke poging tot vervolging strandt op grond van het recht op vrije meningsuiting en het discriminatieverwilt (Hill & Sandberg, 2009: 151). De gecombineerde argumenten van de tegenstanders van de blasfemiewet (het gebrek aan rechtszekerheid, discriminatie van andere godsdiensten en vermeende non-conformiteit met het EVRM), heb-

10 Wel werd door de Law Lords aangenomen dat voor het delict geen *mens rea* hoefde te worden vastgesteld, wat de reikwijdte van het delict zodanig verruimde, dat het feitelijk onmogelijk was om ten tijde van het feit te bepalen of dat feit blasfemisch was. Zie Van Noorloos, 2011: 267-268.

11 Zie over het EHRM hierna.

12 In tegenspraak met de eerdere wending in deze zaak heeft Ierland sinds 2010 zijn wettelijk verbod op godslastering verstrengd. De wet beschermt nu echter alle godsdiensten en niet enkel het historisch dominante christelijke geloof. Opdat het tot een proces zou komen, moeten ook hier de godsdienstige gevoelens van gelovigen gekrenkt zijn, moet de openbare vrede aangetast zijn en moet de godslasteraar dit alles doelbewust hebben bewerkstelligd. Wanneer aangetoond kan worden dat er redelijkerwijze kan worden gesproken van enige literaire, artistieke, politieke of wetenschappelijke waarde in de gecontesteerde publicatie, neemt dit het strafbare karakter ervan weg (Cox, 2013).

ben na 2006, wanneer ook de *Racial and Religious Hatred Act* (de Engelse wet die haat zaaïen met religieuze en racistische motieven beteugelt) van kracht wordt, geleid tot de opheffing van de wet op godslastering in 2008 (Hill & Sandberg, 2009: 152, 156). Van haar kant is de haatzaaiwet echter ook weer erg symbolisch van aard, omdat voor een vervolging moet worden bewezen dat de beklaagde de intentie had om de godsdiensthaat op te stoken en de haatzaaiwet anderzijds zelf (in paragraaf 29J) een krachtige bevestiging van het recht op vrije meningsuiting bevat die ook het recht omvat om geloofsinhouden te bekritisieren en te ridiculiseren (zolang het om de religieuze overtuigingen gaat en niet om de gelovigen zelf) (Hill & Sandberg, 2009: 156, 158; Van Noorloos, 2011: 253-302).

Nederland

Tot 1 februari 2014 was in Nederland de smalende godslastering strafbaar gesteld (art. 147 Wetboek van Strafrecht (Sr)). Oorspronkelijk was slechts strafbaar het bespotten van een bedienaar van de godsdienst en het beschimpen van voorwerpen die aan een eredienst zijn gewijd, mits ten tijde van de spot of beschimping sprake was van een geoorloofde uitoefening van de godsdienst. Een pastoor mocht worden bespot wanneer deze een processie voorging waarvoor geen toestemming was gegeven. Tot strafbaarstelling was besloten, omdat dergelijke gedragingen 'hoog kwetsend voor het godsdienstig gevoel' zijn en 'daardoor de openbare orde in gevaar' stellen, aldus de memorie van toelichting bij het Wetboek van Strafrecht (Smidt, 1881: 96). Het kwetsen van het godsdienstig gevoel zonder dat daardoor de openbare orde in het gevaar wordt gesteld, behoeft in de ogen van de wetgever kennelijk geen strafbaarstelling.

In de jaren 1930 werd aan artikel 147 Sr de strafbaarstelling van de eigenlijke smalende godslastering toegevoegd. Dat wil zeggen het 'zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, door smalende godslasteringen op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze' uitlaten. Achtergrond van deze strafbaarstelling was de constatering dat een 'strijd om den godsdienst' was ontbrand, die de wetgever niet onverschillig mocht laten.¹³ De wetgever wilde grenzen stellen aan de 'vorm' daarvan, niet aan de strijd als zodanig. Het stellen van grenzen wordt gerechtvaardigd onder verwijzing naar de vrijheid van godsdienst, die 'mede' de bescherming van de 'geestelijke vrijheid' inhoudt. Geestelijke vrijheid mag echter niet leiden tot bandeloosheid, want dat kan leiden tot het 'knotten' van juist die vrijheid. Ook in de omstandigheid dat God in het 'Staatsleven' openlijk wordt erkend, rechtvaardigde volgens de minister van Justitie het strafbaar stellen van smalende godslastering. Zij brengt een 'ernstige krenking van de gevoelens van de groote meerderheid der bevolking' teweeg. Strafbbaar worden gesteld krenkingen van 'een der meest elementaire en algemeene momenten van het godsdienstig gevoel'. Het ging in de bestrijding van andermans geloof om het op een dusdanige wijze uitlaten dat de ander daardoor wordt gekrenkt. Aan de

13 Een directe aanleiding wordt niet genoemd. Mogelijk heeft de radiorede van vrijdenker Leo Polak (Eenheid boven geloofsverdeeldheid) uit 1931 mede aan de uitbreiding van artikel 147 Sr ten grondslag gelegen.

andere kant blijkt ook dat de wetgever grenzen wilde stellen: geen algemeen vloekverbod, maar een gerichte krenking. '[A]lle uiting, die in den vorm niet is een hoonen of smaden van God of ook die – zoo zij al, zoals wellicht bij sommige grove vloeken, aan die omschrijving zou beantwoorden – slechts onbedacht wordt geuit, [valt] buiten de omschrijving van *dit delict*'.¹⁴ Opvallend is dat niet enkel de openbare orde strafbaarstelling rechtvaardigt (het aan banden leggen van de vorm van de strijd om de godsdienst), maar ook de bescherming van gevoelens van 'de groote meerderheid der bevolking' strafbaarstelling van smalende godslastering rechtvaardigt. In eerste instantie gold die kwetsing als argument om te spreken van gevaar voor de openbare orde. Bij de invoering van de smalende godslastering is de bescherming van de godsdienstige gevoelens een zelfstandig argument daarvoor geworden.

De Hoge Raad heeft de inhoud van de smalende godslastering echter zodanig beperkt, dat strafbaarheid in de praktijk nauwelijks mogelijk was. In de zaak die leidde tot het Ezel-arrest uit 1968 stond auteur Gerard Reve terecht, omdat hij in de roman *Nader tot U God* als ezel voorgesteld had die met de hoofdpersoon copuleert. Op de vraag of hier sprake was van smalende godslastering oordeelde de Hoge Raad dat dit niet het geval was. Onder verwijzing naar de wetsgeschiedenis stelde de Hoge Raad dat

'de term "smalende" bevat het subjectieve element, de bedoeling van de smalende het als reëel gestelde hoogste Opperwezen neer te halen; de term "smalende" dus niet slechts de functie heeft te omschrijven een bepaalde vorm van zich op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uitlaten; dat om gelijke redenen niet reeds door de bepaling wordt getroffen een auteur die de bedoeling heeft zich te uiten in zulk een vorm dat anderen in hun godsdienstige gevoelens wel gekrenkt moeten worden'.¹⁵

Sinds dit arrest leidde de smalende godslastering een sluimerend bestaan.¹⁶ Pas vanaf ongeveer 2005 werd het wetsartikel uit het stof gehaald, nota bene door de kleinzoon van de minister van Justitie die artikel 147 Sr aan het begin van de jaren 1930 met de smalende godslastering had uitgebreid. Opvallend is dat de godslastering inmiddels in een ander verband is geplaatst dan de openbare orde en de godsdienstvrijheid. Weliswaar zijn deze argumenten niet geheel verdwenen, de minister van Justitie prees de godslastering juist aan in het licht van de openbare orde en de godsdienstvrijheid, maar deze argumenten zijn niet doorslaggevend. De vraag of godslastering nog aanvaardbaar is, wordt geplaatst binnen het verband van de vrijheid van meningsuiting. Dat zien we ook terugkeren in de toelichting op het wetsvoorstel dat onder andere heeft geleid tot het schrappen van de smalende godslastering.¹⁷ De toelichting noemt verschillende argumenten.

14 Zie voor de citaten: *Kamerstukken II* 1930/31, 348, nr. 3, p. 2.

15 HR 2 april 1968, NJ 1968, 373 m.nt. Bronkhorst.

16 In de literatuur zijn in de loop der tijd de nodige reserves tegen de bepaling opgetekend, kort samengevat door Nieuwenhuis (2007: 98).

17 *Kamerstukken II* 2009/10, 32 203, nr. 3.

Bovenal wordt de vrijheid van meningsuiting gebruikt als argument om de godslastering uit het wetboek te schrappen. Daarbij wordt niet alleen op die vrijheid als zodanig gewezen, maar ook op de invulling die daaraan door het EHRM is gegeven. Godslastering hoeft volgens de opstellers van het wetsvoorstel niet in strijd te zijn met het maatschappelijk debat of de openbare orde. Beide zijn elementen die in het verband met het begrenzen van de vrijheid van meningsuiting worden genoemd.

Het schrappen van de smalende godslastering heeft tot enige discussie in het parlement geleid. De Eerste Kamer nam een motie aan waarin werd opgeroepen te bezien of de strafwet genoegzame bescherming biedt tegen als ernstig ervaren belediging van burgers door belediging van hun geloof of godsdienstbeleving, zonder de werking van de vrije meningsuiting onnodig te beperken.¹⁸ Het onderzoek dat naar aanleiding van die motie is uitgevoerd, geeft een negatief antwoord op deze vraag, in de zin dat aanscherping van de strafwet niet nodig en niet wenselijk is (Van Noorloos, 2014a). Om antwoord te geven op de in de motie geformuleerde vraag, is ingegaan op de antidiscriminatiebepalingen in het Wetboek van Strafrecht, in het bijzonder de artikelen 137c-137e Sr. Ook ten aanzien van die bepalingen zien we een ontwikkeling in argumenten op basis waarvan deze strafbaarstellingen worden uitgelegd en gerechtvaardigd: van openbare orde via de bescherming van kwetsbare groepen naar de vrijheid van meningsuiting. De wens de vrijheid van meningsuiting te verruimen vormt de grondslag voor een aanhangig wetsvoorstel dat de (reikwijdte van de) antidiscriminatiebepalingen drastisch wil beperken.¹⁹ Bescherming van de openbare orde en de vrijheid van godsdienst zijn in dit voorstel eigenlijk irrelevant als rechtvaardiging voor de antidiscriminatiewetgeving.

Of van strafbare discriminatie (in de vorm van belediging of aanzetten tot haat (artt. 137c en 137d Sr) sprake is, wordt in de rechtspraak niet primair beoordeeld in het licht van de openbare orde en in het belang van de bescherming van deze groepen, maar juist in het licht van de grenzen van de vrijheid van meningsuiting. Wanneer die vrijheid vooropgesteld wordt, ligt het voor de hand de inhoud van de antidiscriminatiebepalingen te beperken. De Hoge Raad heeft zijn rechtspraak steeds nadrukkelijker in de sleutel van de vrije meningsuiting geplaatst. Daarbij is de wijze waarop het EHRM vaststelt of een verdragsstaat de grenzen van artikel 10 lid 2 EVRM (waarin beperking van de vrije meningsuiting is erkend) heeft overschreden, voor de interpretatie van de Nederlandse antidiscriminatiebepalingen van belang geworden, althans voor de vraag of de uitlating beledigend was (Van Noorloos, 2014a: 16-17; Janssens & Nieuwenhuis, 2011: 242-249). Een en ander heeft geresulteerd in een vrij strikte interpretatie van de artikelen 137c-137e Sr.

Een voorbeeld van deze strikte interpretatie is het arrest HR 10 maart 2009, NJ 2010, 19 m.nt. P.A.M. Mevis. In de zaak die leidde tot dit arrest werd verdachte vervolgd voor het ophangen van een poster met daarop de tekst 'Stop het gezwel dat islam heet'. Van belediging wegens een groep mensen met een bepaalde

18 *Kamerstukken I* 2013/14, 32 203, nr. E.

19 *Kamerstukken II* 2014/15, 34 051, nr. 2.

geloofsovertuiging was volgens de Hoge Raad geen sprake. Dat zou anders zijn 'als men de mensen, behorend tot die groep, collectief treft in hetgeen voor die groep kenmerkend is, namelijk in hun godsdienst, en men hen beledigt juist omdat zij van dat geloof zijn'. Strafbbaar is dus het zich onnodig krenkend uitlaten over een groep, omdat deze een bepaalde godsdienst aanhangt. Uitlatingen over het geloof (het Opperwezen daaronder begrepen) vallen niet onder artikel 137c Sr (en zijn sinds het schrappen van art. 147 Sr niet meer strafbaar). De belediging richt zich op de groep met een bepaald, in de wet genoemd, kenmerk (zoals geloof).

Van belang is dat dit arrest niet gaat over belediging en dus geen relatie heeft met artikel 10 EVRM. Het gaat om een uitleg van een bestanddeel in een Nederlandse delictsomschrijving, waarbij de Hoge Raad verwijst naar de wetsgeschiedenis. Die was soms vrij strikt, maar niet altijd. Hoe komt dat? Een verklaring is dat de bescherming van minderheden een tijd lang hoog op de politieke agenda heeft gestaan, wat tot een vrij soepele (en dus ruime) interpretatie van de antidiscriminatiebepalingen leidde. Ter bescherming van minderheden moest het nodige beledigende of haatzaaiende gedrag strafbaar worden gesteld. Dat zou ook kunnen worden verklaard vanuit het perspectief van de openbare orde: een pluriforme samenleving is een potentieel kruitvat en vraagt om terughoudendheid met betrekking tot opvattingen over andere groepen in de samenleving. Enige beperking van de meningsuiting is daarmee gerechtvaardigd.

De strikte interpretatie van de artikelen 137c e.v. Sr die in de jaren 1960 door de minister van Justitie werd voorgestaan, kan verband houden met het tijdsgewricht. De samenleving was volop in beweging, aloude verbanden verdwenen, nieuwe werden uitgevonden. Daarbij pasten geen strikte kaders waarbinnen die veranderingen moesten worden vormgegeven.

Een en ander betekent dat een verwijzing naar de wetsgeschiedenis voor de uitleg van deze bepalingen minder voor de hand ligt. Zij werden gedaan in een specifieke context die tegenwoordig anders wordt uitgelegd. Om die reden past de uitspraak van de Hoge Raad juist wel in de context van de vrije meningsuiting en verwijst zij naar de algemene notie dat de meningsuiting nauwelijks mag worden beperkt. Dat heeft niet alleen betekenis voor de vraag of een uitlating beledigend is, maar ook wat precies waarover mag worden gezegd.

Het EHRM: de spanningsboog tussen Otto Preminger en Handyside

Zoals eerder aan de hand van de discussies in Engeland uiteengezet, denken velen dat vervolging op grond van antiblasfemiewetgeving incompatibel is met het EVRM. Dat is echter niet het geval. Het Europees Hof houdt er een wat dubbelhartige rechtspraak op na die de ene keer zeer fors de vrijheid van meningsuiting benadrukt en de andere keer vervolging van godslastering weigert te veroordelen wanneer zulks voortvloeit uit wetgeving die in overeenstemming is met de nationale constitutionele traditie, noodzakelijk is in een democratische samenleving en zij proportioneel gebeurt (vgl. Janssens & Nieuwenhuis, 2011: 336; Van Noorloos, 2011: 87). Wat het recht op vrije meningsuiting betreft, is de uitspraak van het Hof beroemd geworden dat deze vrijheid niet beperkt is tot informatie of

ideeën die door iedereen worden gedeeld, die onschadelijk zijn of waar men onverschillig tegenover staat, maar dat ze evenzeer geldt voor uitingen die 'kwetsen, choqueren en verontrusten'.²⁰ Tot op zekere hoogte is religiekritiek dus vrij.²¹ Zo kon de veroordeling voor publicatie van een boek waarin de Koran en de islam ervan langs krijgen volgens het Hof niet door de beugel. Niet alleen was het boek al jaren in de handel (en bezig aan de vijfde druk) voordat over de inhoud werd geklaagd, belangrijker was dat volgens het Hof, hoewel de toon van het boek soms bijtend was, er geen sprake was van 'een beledigende toon gericht tegen de persoon van gelovigen en evenmin van een belasterende aanval op voor moslims heilige symbolen' (onze vertaling).²² Niettemin zal hetzelfde Hof ook herhaaldelijk inperkingen van de vrije meningsuiting op grond van antiblasfemiewetgeving accepteren. Zo verwierpt de toenmalige commissie in 1983 de klacht van *Gay News* dat het gedicht 'the love that dares to speak its name' van James Kirkup had gepubliceerd (waarin een Romeinse centurion seks heeft met het lichaam van Jezus na diens overlijden) en op grond daarvan ook in hoger beroep veroordeeld werd tot een voorwaardelijke gevangenisstraf en een geldboete.²³ De commissie verwierp de klacht van *Gay News* als ongefundeerd en stelde dat het Engelse (*common law*) delict van godslastering een inperking van de vrije meningsuiting vormt, maar dat deze gerechtvaardigd en noodzakelijk was in een democratische samenleving teneinde de godsdienstige gevoelens van de burgers te beschermen, op voorwaarde dat dit proportioneel gebeurt.²⁴

In *Otto-Preminger Institut v. Oostenrijk*, waarin het ging om het in beslag nemen en verbieden van de film 'Liebeskonzil' (geregisseerd door Werner Schroeter en gebaseerd op een toneelstuk van Oskar Panizza), krijgt de Oostenrijkse overheid gelijk. In deze film werd God voorgesteld als een seniele en impotente grijsaard, christus als een halve gare en Maria als een dame van lichte zeden. Volgens de makers wilden zij via deze satirische en karikaturale voorstelling de relatie tussen geloofsinhouden en wereldlijk machtsmisbruik op de korrel nemen. Hoewel toegang onder de zeventien jaar verboden werd en het karakter van de film als spotprent via affiches duidelijk gecommuniceerd werd, zodat niemand onverhoeds

20 'Freedom of expression constitutes one of the essential foundations of such a society, one of the basic conditions for its progress and for the development of every man (...) it is applicable not only to "information" or "ideas" that are favourably received or regarded as inoffensive or as a matter of indifference, but also to those that offend, shock or disturb the State or any sector of the population. Such are the demands of that pluralism, tolerance and broadmindedness without which there is no "democratic society". This means, amongst other things, that every "formality", "condition", "restriction" or "penalty" imposed in this sphere must be proportionate to the legitimate aim pursued.' Cf. EHRM 7 december 1976, NJ 1978, 236 (*Handyside v. Verenigd Koninkrijk*).

21 Dat minderheden stellen dat sprake is van godslastering of haatzaaien, is niet doorslaggevend voor het bepalen van de grenzen van de vrijheid van meningsuiting. Zie o.a. EHRM 23 september 1994, Series A no. 298 (*Jersild v. Denemarken*); EHRM 4 december 2003, nr. 35071/97 (*Gündüz v. Turkije*).

22 EHRM 2 mei 2006, nr. 50692/99 (*Tatlav v. Turkije*).

23 *Whitehouse v Lemon* [1979] 2 WLR 281, www.swarb.co.uk/c/hl/1979Whitehouse-GayNews.html.

24 Application N° 8710/79 *X. Ltd. and Y v/UNITED KINGDOM* DECISION of 7 May 1982 on the admissibility of the application.

geconfronteerd hoefde te worden met een choquerende film, werd deze ten gevolge van een strafklacht van de katholieke kerk door de Oostenrijkse overheid in beslag genomen en werd publieke vertoning ervan verboden. Het EHRM oordeelde dat deze inperking van het recht op vrije meningsuiting op grond van de Oostenrijkse blasfemiewetgeving gerechtvaardigd was, omdat ze wettelijk voorgeschreven was, omdat het verbod op vertoning gericht was op het vrijwaren van de rechten van anderen (het recht van de overgrote meerderheid van katholieken in Tirol om niet gekrenkt te worden in hun religieuze gevoelens) en op het handhaven van de publieke vrede en bijgevolg noodzakelijk was in de lokale democratische samenleving (Tirol) en proportioneel aan het nagestreefde publieke belang. Ook diende naar het oordeel van het Hof vertoning van de film niet het maatschappelijk debat. De Oostenrijkse overheid handelde daarmee dus binnen de grenzen van haar *margin of appreciation*.²⁵

Ook in *Wingrove v. Verenigd Koninkrijk* krijgt de Engelse overheid, die een vergunning had geweigerd voor de vertoning van de kortfilm 'Visions of Extasy', waarin erotische handelingen van de mystica Theresa van Avilla met de gekruisigde Christus te zien zijn, gelijk op grond van analoge argumenten.²⁶ Naast het recht op vrije meningsuiting in de forse bewoordingen van *Handyside*²⁷ construeert het Hof de reikwijdte van dit recht zo, dat het ook beperkt kan worden door de aan dit recht complementaire plichten om zich te onthouden van gratuite aanvallen die voor gelovigen aanstootgevend zijn zonder veel bij te dragen aan het maatschappelijke debat.

De Verenigde Staten: het primaat van de vrije meningsuiting en zijn grenzen

De moeizame en soms wat ondoorzichtige evenwichtsoefening die het EHRM probeert te maken tussen enerzijds toegestane uitingen die 'kwetsen, choqueren en verontrusten' omdat ze niet op mensen maar op godsdiensten, levensbeschouwingen of ideologieën gericht zijn en het maatschappelijke debat vooruit helpen,

25 EHRM 20 september 1994, *NJ* 1995, 366 (Otto Preminger v. Oostenrijk).

26 EHRM 25 november 1996, *NJ* 1998, 359 (Wingrove v. Verenigd Koninkrijk).

27 Hoewel het EHRM zijn forse *Handyside*-formulering nog herhaaldelijk citeert, werd het recht op vrije meningsuiting daarna herhaaldelijk ook in wat meer afgemeten bewoordingen geformuleerd. Toegepast op het thema godsdienstkritiek stelt het Hof in *I.A. v. Turkije* (EHRM 13 september 2005, nr. 42571/98) dat religieuze groepen, onverschillig of het om de meerderheid of om een minderheid gaat 'cannot reasonably expect to be exempt from all criticism. They must tolerate and accept the denial by others of their religious beliefs and even the propagation by others of doctrines hostile to their faith', maar dat mag volgens het Hof niet ontaarden in node-loze krenkingen of in uitingen die weinig bijdragen aan het noodzakelijke publieke debat en geen ander doel dienen dan aanstootgevend te zijn voor een overgrote meerderheid van gelovigen. Dat laatste was volgens het Hof het geval in een roman waarin de in Frankrijk levende Turkse auteur had beschreven dat de profeet Mohammed het vasten had onderbroken voor seksueel verkeer en dat deze seks met dieren of dode mensen niet had verboden. De strafsancities tegen de auteur (die in Turkije een boete opgelegd kreeg) waren legitiem, omdat hij moslims op een node-loze manier had gekrenkt en geprovoceerd door zaken die voor hen heilig zijn te beschimpen. De strafsancie beantwoordde daarom aan een prangende maatschappelijke noodzakelijkheid, was proportioneel en viel daarom binnen de *margin of appreciation* van de Turkse staat.

en anderzijds gratuite aanvallen en krenkingen, contrasteert op het eerst gezicht nogal met de aanpak van het Amerikaanse federale Hooggerechtshof. Bij nadere bestudering van de beperkingsgronden van de vrije meningsuiting in de VS blijkt het verschil met de Straatsburgse aanpak echter kleiner dan eerst gedacht.²⁸ Dat is wat we in deze korte paragraaf over de VS zullen beargumenteren.

Het arrest dat als mijlpaal ('landmark ruling') geldt inzake de vrijheid om meningen te uiten die sommigen in hun religieuze gevoelens kunnen krenken, is *Burstyn v. Wilson* van 1952.²⁹ Nadat de film 'L'Amore' van Roberto Rossellini eerst al in omloop was gebracht en de katholieke kerk hier heftig tegen had geprotesteerd omdat ze de film (in het bijzonder het deel met de titel 'Il Miracolo') als 'heiligschennend' bestempelde, had de filmcensuurcommissie van New York vertoning ervan alsnog verboden. De appelrechter van New York en het Hooggerechtshof van deze staat verwerpen het hoger beroep van de distributeur Burstyn en uiteindelijk wordt dit een zaak voor het federale *Supreme Court*. Dit windt er geen doekjes om dat op grond van het eerste amendement op de Amerikaanse grondwet, vrijheid van meningsuiting steeds de regel is en dat elke restrictie daarvan gerechtvaardigd dient te worden op grond van zwaarwegende publieke belangen. Aan de wettelijke regel die ten grondslag ligt aan het verbod om een dergelijke heiligschennende film te tonen, is volgens het Hooggerechtshof van de staat New York 'niets mysterieus'. Hij houdt simpelweg in dat 'no religion, as that word is understood by the ordinary, reasonable person, shall be treated with contempt, mockery, scorn and ridicule' (gecit. in *Burstyn v. Wilson*). Daar is het federale Hooggerechtshof het echter fundamenteel mee oneens op grond van de overweging dat met een dergelijke brede en alomvattende definitie van 'heiligschennend' 'the censor is set adrift upon a boundless sea amid a myriad of conflicting currents of religious views, with no charts but those provided by the most vocal and powerful orthodoxies' (ibid.). Met een dergelijke vage en veel te brede conceptie van heiligschennis is het volgens het Supreme Court ook onmogelijk om niet binnen de kortste keren de ene godsdienst boven de andere te privilegiëren en de expressie van onpopulaire sentimenten te verbieden die voor een religieuze minderheid heilig zijn. Dat zou bovendien in strijd zijn met de constitutionele norm van de scheiding van kerk en staat en met de godsdienstvrijheid. Volgens het Supreme Court volstaat vanuit het perspectief van de vrije meningsuiting echter erop te wijzen dat de staat geen enkel legitiem belang heeft 'in protecting any or all religions from views distasteful to them which is sufficient to justify prior restraints upon the expression of those views. It is not the business of government in our nation to suppress real or imagined attacks upon a particular religious doctrine, whether they appear in publications, speeches, or motion pictures' (ibid.). In vergelijking met de Straatsburgse rechtspraak, lijkt het Amerikaanse Hooggerechtshof dus een bijna ongelimiteerde vrijheid van meningsuiting te rechtvaardigen, zelfs wanneer uitingen in de ogen van sommige gelovigen heiligschennend en godslasterlijk zijn.

28 Voor een hiervan afwijkende interpretatie, zie Haarscher, 2007.

29 *Burstyn v. Wilson*, 343 U.S. 495 (1952), cf. www.law.cornell.edu/supremecourt/text/343/495.

In de bijzonder rijk gedocumenteerde ‘concurring opinion’ van Justice Frankfurter worden de vele betekenissen en de geschiedenis van de term ‘heiligschennis’ beschreven. Frankfurter wijst enerzijds op de verwantschap met de term ‘tabu’ in ‘primitieve samenlevingen’ en anderzijds op het hopeloos vage en bijgevolg vanwege het gevaar voor de rechtszekerheid onbruikbare karakter van de term. Daarmee bestrijdt hij de bewering van het *New York Court of Appeals* dat de betekenis van de term eenduidig is. In een staat met slechts één monolitische godsdienst waarvan de orthodoxie vastligt (Frankfurter noemt o.a. het katholieke Spanje, het Genève van Calvijn en het ‘mohammedaanse’ Saudi-Arabië) zijn het heilige en schennis daarvan misschien nog duidelijk kenbaar. Maar in een multireligieus land als de VS (Frankfurter heeft het over ‘the 300 sects of the United States’) kunnen de concurrerende heilighheidsclaims schier oneindig worden en bijgevolg ook de aantijgingen van heiligschennis. Wie censoren met een dergelijke vage ‘sacriligious test’ aan de slag laat gaan, geeft hen een vrijbrief om van alles en nog wat te verbieden op grond van hun eigen subjectieve gevoelens dat dit ‘heiligschennend’ is, of toe te geven aan de eisen van de meest fundamentalistische en luidruchtige groep die zich in zijn religieuze gevoeligheden gekrenkt voelt. Dit zou ook het creatieve proces in de filmkunst op ontoelaatbare manier aan banden leggen, aldus nog Frankfurter (concurring opinion Frankfurter, *ibid.*).

Is de vrijheid van meningsuiting in religieus gevoelige kwesties dan onbegrensd in de VS? Zeker niet; in 1942 had het Hof in het arrest *Chaplinsky v. New Hampshire* uitgesproken dat een bepaalde categorie van ‘speech’ geen constitutionele bescherming geniet. Daaronder vallen onzedelijke, obscene en lasterlijke uitingen en ook ‘fighting words’, die door het loutere uitspreken ervan kwetsend en schadelijk zijn en die een ‘immediate breach of the peace’ uitlokken.³⁰ Hieruit spreekt overduidelijk het belang van de handhaving van de openbare orde en de publieke vrede, dat we ook in de Europese context herhaaldelijk zijn tegengekomen en dat, toegespitst op ‘religieuze vrede’, ook expliciet wordt genoemd door het EHRM in *Otto Preminger*. Ook het enigszins vage criterium van de relevantie voor het maatschappelijke debat dat door het EHRM gehanteerd wordt, werd al eerder door het *Supreme Court* benadrukt, wanneer dit aan zijn karakterisering van ‘fighting words’ toevoegt dat dergelijke uitingen ‘are no essential part of any exposition of ideas, and are of such slight social value as a step to truth that any benefit that may be derived from them is clearly outweighed by the social interest in order and morality’ (*Chaplinsky v. New Hampshire*).

Als beperkingsgrond van de onder het eerste amendement gegarandeerde vrijheid van meningsuiting geldt verder de ‘clear and present danger’ test, oorspronkelijk door Oliver Wendell Holmes geformuleerd.³¹ Op grond hiervan kon vrije meningsuiting enkel worden ingeperkt indien er een duidelijk en onmiddellijk gevaar was dat opruiende uitingen aanleiding zouden geven tot een onwettige actie (bijvoorbeeld geweld). Later werd dit verder gepreciseerd tot een test waarbij vrije meningsuiting slechts mag worden ingeperkt wanneer de uitlatingen zijn

30 *Chaplinsky v. New Hampshire*, 315 U.S. 568 (1942), www.law.cornell.edu/supremecourt/text/315/568.

31 *Schenck v. U.S.*, 249 U.S. 47 (1919).

gericht op 'inciting or producing imminent lawless action and is likely to incite or produce such action'.³² Het recht op vrijheid van meningsuiting wordt dus in de VS zeer ruim opgevat en omvat ook bijvoorbeeld nazistische propaganda, verheerlijking van geweld in abstracto of racistische uitlatingen, zolang dit alles geen 'imminent lawless action' tot gevolg heeft.

Slotbeschouwingen

Laten we in deze slotbeschouwingen terugkomen op enkele in de inleiding gestelde vragen en deze in het licht van de voorafgaande historische, juridische en rechtsvergelijkende uiteenzettingen proberen te beantwoorden. Hoe dient er in een levensbeschouwelijk pluralistische samenleving te worden omgesprongen met de religieuze taboes en verboden van gelovige deelgemeenschappen? Mogen zij maatgevend zijn voor wat in een democratische rechtsstaat voor elkeen strafrechtelijk verboden wordt? Of dient de overheid zich daar juist afzijdig van te houden en maximale ruimte te bieden voor de vrijheid van meningsuiting? Het antwoord op deze vraag is niet gemakkelijk te geven. In landen die geen staatskerk kennen en die levensbeschouwelijk neutraal zijn, kan godslastering, begrepen als het beledigen van een of andere god of het beschimpen van elementen die door gelovigen als heilig beschouwd worden, enkel opgevat worden als een transgressie vanuit het perspectief van die godsdiensten zelf. Dat laatste was filosofisch gesproken steeds al zo, omdat anders elke godsdienstige geloofsovertuiging impliciet godslasterlijk zou zijn tegenover concurrerende geloofsovertuigingen.³³ de katholiek die gelooft dat de paus de plaatsvervanger van God op aarde is, die heiligen vereert en die gelooft dat er buiten de katholieke kerk geen zielenheil mogelijk is, hangt volgens de streng gereformeerde een blasfemische doctrine aan; maar elke christen die beweert dat Christus de zoon van God en even goddelijk als de vader is, is voor de jood en de islamiet een godslasteraar en een ongelovige, terwijl vice versa elke islamiet die belijdt dat Mohammed de openbaring van Allah persoonlijk heeft ontvangen, vanuit het perspectief van joden en christenen een heiligschennende leer aanhangt. Nog ingewikkelder wordt het wanneer gelovigen op grond van hun eigen diepste overtuigingen zich expliciet uitlaten over het geloof van anderen op een wijze die door dezen als diffamerend, heiligschennend of blasfemisch wordt ervaren. Denken we aan de uitspraak in een college aan de universiteit van Regensburg in 2006 van de toenmalige paus Benedictus XVI, die een Byzantijnse keizer citeerde die stelde dat van Mohammed niets nieuws voortgekomen is, behalve 'zaken die slecht en onmenselijk zijn', zoals zijn bevel om het geloof dat hij preekte 'met het zwaard te verspreiden'.³⁴ Nog afgezien van het feit dat uitgerekend de paus van de katholieke kerk wat dit thema betreft beter voor eigen deur zou veggen, heeft zijn uitspraak, niet onbegrijpelijk, wereldwijd tot protest van moslims geleid.

32 *Brandenburg v. Ohio*, 395 U.S. 444 (1969).

33 Een minderheid van de Tweede Kamer meende daarom dat de regering zich met de invoering van de smalende godslastering op 'gevaarlijk terrein' begaf (*Handelingen II* 27 mei 1932, p. 2608).

34 Zie www.duitslandportaal.eu/vorming/teksten/toespraken/pausrederegensburg.html.

De filosoof Pierre Bayle wees er daarom in de zeventiende eeuw al terecht op dat er geen objectief delict van godslastering kan bestaan.³⁵ Bijgevolg is volgens Bayle (en Jurieu) enkel diegene strafbaar (door zijn eigen geloofsgenoten) die de god belastert van de religieuze gemeenschap waartoe hij zelf behoort.³⁶ De hoogste sanctie die iemand daarvoor in een democratische rechtsstaat te vrezen heeft, is uitsluiting uit de geloofsgemeenschap, omdat geloofsgemeenschappen nu eenmaal zelf beslissen over de voorwaarden van het lidmaatschap. De katholieke die de pausen als oplichters beschimpt, kan gesanctioneerd worden door het canonieke recht, maar dat laatste is betekenisloos en irrelevant voor niet-katholieken. Wie niet gelooft in het bestaan van een bepaalde, door anderen aanbeden god of in een godsdienstig dogma, kan deze god strikt genomen ook niet belasteren of het dogma niet schenden. De atheïst kan vanuit zijn eigen perspectief geen god belasteren en evenmin op een betekenisvolle wijze vloeken. Goden, religieuze dogma's en verboden bestaan en gelden immers enkel voor hen die erin geloven. Wie buiten een bepaald geloof staat, kan dus ook geen religieus delict plegen. Wel kan hij of zij de godsdienstige gevoelens van gelovigen krenken.

Op grond van de hier aangebrachte filosofische onderscheidingen kan het in de islam geldende taboe op het afbeelden van de profeet dus strikt genomen ook alleen gelden voor islamieten. Liberale democratieën mogen zich in dit verband niet laten verleiden om de taboes en de religieuze dictaten van een particuliere godsdienst te gaan overnemen wanneer de meest fanatieke geloofsijveraars ermee dreigen anders amok te maken en geweld te plegen. Er mag in dit verband dan ook geen enkele twijfel over bestaan dat bestrijding van het jihadistische terrorisme door de handhaving (dan wel het herstel daar waar het geschonden werd) van het geweldsmonopolie van de democratisch gelegitimeerde rechtsstaat, prioriteit moet zijn. Een weerbare democratie mag binnen de marges van de rechtsstaat de vrijheden van hen die hun rechten misbruiken en daarmee doelbewust de democratische rechtsstaat geweld aandoen, beperken (Van der Wal, 1992; Cliteur & Rijpkema, 2012). Een dergelijke normatieve leer van de weerbare democratie wordt in het constitutioneel recht van heel wat Europese landen erkend en ook het EHRM beroept zich in sommige gevallen op artikel 17 EVRM (verbod van misbruik van recht) om bepaalde groeperingen ervan te weerhouden grondrechten te misbruiken om totalitaire doeleinden na te streven.³⁷

We zagen dat er een trend bestaat om wetten die godslastering verbieden op te heffen, terwijl haatzaaien op grond van godsdienstige en raciale motieven straf-

35 'Afin qu'un blasphémateur soit punissable, il faut qu'il blasphème selon sa propre doctrine' (Bayle, 1687: 65).

36 Het odium dat weegt op de ketter en de geloofsafvallige is daarom in de kerk van oudsher zwaarder dan de haat voor aanhangers van een andere godsdienst of voor ongelovigen. Zie bijvoorbeeld Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II, 2, Q. 10 art. 6. Dit werd onderbouwd door zijn onderscheid tussen het schuldig en het schuldloos dwalende geweten (zie *De veritate*, Q. 17 art. 4, <http://dhspriority.org/thomas/QDdeVer.htm>). Ook in de islam zijn de sancties die ketteren en geloofsafvalligen bedreigen zwaarder dan de negatieve bejegening die andersgelovigen te vrezen hebben. Zie Beke, 1996.

37 Enkele uitspraken zijn in dit verband EHRM 13 februari 2003, nrs. 41340/98, 41342/98, 41343/98 en 41344/98 (Refah Partisi e.a. v. Turkije); EHRM 16 november 2004, nr. 2313/03 (Norwood v. Verenigd Koninkrijk); EHRM 2 september 2004, nr. 42264/98 (W.P. v. Polen).

baar wordt gesteld en strafbaar blijft (zie bijvoorbeeld Engeland, Nederland). In landen waar antiblasfemiewetgeving behouden werd, beschermt deze vaak niet langer exclusief de historisch dominante godsdienst, maar alle godsdiensten (Ierland) en/of de openbare orde en de (religieuze) vrede (Duitsland). Argumenten om de uitingsvrijheid aan banden te leggen op grond van handhaving van de openbare orde en de publieke vrede worden, zoals we hebben kunnen vaststellen, ook door het EHRM en zelfs door het Amerikaanse federale Hooggerechtshof naar voren gebracht (verbod op 'fighting words' en voorkomen van 'imminent lawless action' als beperkingsgronden). We hebben er ook op gewezen dat beperking van uitingsvrijheid op grond van handhaving van de openbare orde en de religieuze vrede een tweesnijdend zwaard is. Enerzijds kan dit, in een hobbesiaans perspectief van vredeshandhaving noodzakelijk zijn; anderzijds ontstaat hierdoor volgens sommigen het gevaar dat diegenen die de langste tenen en het kortste lontje hebben en die bij de minste krenking amok maken, hun gelijk kunnen halen. In haar kritiek op paragraaf 166 van het Duitse strafwetboek spreekt de godsdienstkritische *Giordano Bruno Stiftung* daarom van een omkering van daders en slachtoffers: niet satiremakers en karikaturisten verstoren de openbare vrede, maar wel de gewelddadige godsdienstfanatici (*Giordano Bruno Stiftung*, 8-01-2015). Om voort te borduren op dit argument: fanatici weigeren te aanvaarden dat het recht op vrije meningsuiting in combinatie met het recht op godsdienstvrijheid dat ze in een democratische rechtsstaat genieten³⁸ aan de andere kant ook impliceert dat anderen hun godsdienst mogen bekritisieren.

Maar de kritiek van de *Giordano Bruno Stiftung* ziet een essentieel punt over het hoofd. De voorwaarden voor daadwerkelijke bestraffing zowel bij antiblasfemiewetten als bij haatzaaiwetten zijn vaak (en terecht!) erg streng en bewijzen dat aan deze voorwaarden werd voldaan, is vaak moeilijk.³⁹ Daar komt nog bij dat de rechter bij de beoordeling van de vraag of een karikatuur, een satire of een andere meningsuiting al dan niet nodeloos krenkend en beledigend is en wel of niet een bijdrage levert aan het maatschappelijk debat (of aan de 'marketplace of ideas' die de zoektocht naar de 'waarheid' moet bevorderen, zoals dit in het Amerikaanse constitutioneel recht heet),⁴⁰ niet zal hoeven uit te gaan van het perspectief van de lichtgeraakte fanaticus, maar wel van dat van de normale, bedachtzame én in wezen tolerante burger. Mede in het licht van het Straatsburgse oordeel dat ook meningen die kwetsen, choqueren en verontrusten bescherming genieten, hoeven we, hoewel we de rechtspraak niet bijzonder eenduidig achten, een dramatische

38 In Nederland kon men na de spraakmakende zaken tegen Tweede Kamerlid Van Dijke en imam El Moumni de indruk krijgen dat de uitingsvrijheid van gelovigen groter was dan die van niet-gelovigen. De bijdrage aan het maatschappelijk debat zou sneller worden aangenomen wanneer de uitlating vanuit een godsdienstige overtuiging werd gerechtvaardigd. Inmiddels wordt aangenomen dat deze rechtspraak aldus moet worden begrepen, dat voor het antwoord op de vraag of de uitlating kan worden gerechtvaardigd, centraal staat of de uitlating een bijdrage levert aan het maatschappelijk debat en niet of de uitlating de uitdrukking is van iemands geloof. Zie o.a. HR 14 januari 2003, NJ 2003, 261 m.nt. P.A.M. Mevis.

39 De uitspraak van de Rechtbank Amsterdam in de zaak Wilders is daarvan een krachtig bewijs (Rechtbank Amsterdam 23 juni 2011, NJ 2011, 370 m.nt. P.A.M. Mevis).

40 <http://uscivilliberties.org/themes/4099-marketplace-of-ideas-theory.html>.

inperking van de godsdienstkritische uitingsvrijheid door het recht dan ook niet meteen te vrezen. Ook op het niveau van de Verenigde Naties is er een duidelijke kentering waar te nemen ten gunste van het primaat van de vrijheid van meningsuiting. Nadat islamitische landen jarenlang de druk hadden opgevoerd door resoluties in te dienen die ertoe strekten om 'belediging van geloof' te verbieden en eventueel te criminaliseren, zien we de afgelopen jaren onder druk van westerse democratieën een beweging die de legitimiteit van godsdienstkritiek als vorm van vrije meningsuiting verdedigt, zolang deze niet de vorm aanneemt van het propageren van op godsdienst gebaseerde haatgevoelens die aanzetten tot discriminatie, vijandigheid of geweld.⁴¹

Een groter gevaar voor de uitingsvrijheid ligt onzes inziens in de zelfcensuur. Niet dat zelfcensuur per se negatief is. In tegendeel, zij is vaak een teken van beschaving. In talloze maatschappelijke situaties onthouden mensen zich van uitingen waar zij juridisch gesproken nochtans mee weg zouden komen uit respect voor de meningen en gevoelens van anderen, uit tact en uit beleefdheid, maar soms ook uit berekening of gebrek aan moed. Het is in het publieke debat (ook voor de Parijse aanslagen) al herhaaldelijk gezegd: niet alles wat we mogen zeggen, hoeven we ook te zeggen. En over de goede smaak van sommige satiremakers, karikaturisten en beroepsprovocateurs valt zeker te twisten. Wat er onder welke omstandigheden beter wel en niet gezegd of getoond kan worden, is echter een zaak die niet door het recht kan worden geregeld. Het recht, bij monde van de onafhankelijke en onpartijdige rechter, kan enkel de uiterste grenzen aangeven en de knoop doorhakken in gevallen waarin dergelijke kwesties tot geschillen hebben geleid. Het overige dient door maatschappelijke zelfregulering te gebeuren. Ook het aftasten van de opportuniteit van zelfcensuur behoort tot dat proces van maatschappelijke zelfregulering. Dat we niet alles wat we mogen zeggen ook hoeven te zeggen, is echter ook iets anders dan te beweren dat als we dan spreken, we de eventuele gevolgen voor lief moeten nemen, omdat we die hebben uitgelokt (vgl. Kaptein, 2015: 762). Dat maakt de juridisch beschermde uitingsvrijheid illusoir, terwijl de inhoud van de uiting in wezen wordt getaboeïseerd. Het recht op vrije meningsuiting moet juist helpen voorkomen dat onderwerpen die taboe zijn, dat ook blijven. Natuurlijk geldt dat op een onderwerp waarover niet wordt gesproken niet zonder meer een taboe rust. Maar wanneer een onderwerp niet wordt besproken omdat het taboe is erover te spreken, staat dat niemand in een democratische rechtsstaat in de weg het taboe aan de orde te stellen om te trachten het te doorbreken wanneer men denkt daar goede argumenten voor te hebben. Dat

41 Aldus stelt bijvoorbeeld het VN mensenrechtencomité in zijn *General Comment No. 34* op het IVBR: 'Prohibitions of displays of lack of respect for a religion or other belief system, including blasphemy laws, are incompatible with the Covenant, except in the specific circumstances envisaged in article 20, paragraph 2, of the Covenant. Such prohibitions must also comply with the strict requirements of article 19, paragraph 3, as well as such articles as 2, 5, 17, 18 and 26. Thus, for instance, it would be impermissible for any such laws to discriminate in favour of or against one or certain religions or belief systems, or their adherents over another, or religious believers over non-believers. Nor would it be permissible for such prohibitions to be used to prevent or punish criticism of religious leaders or commentary on religious doctrine and tenets of faith.'

daarbij anderen worden gechoqueerd, lijkt eigen aan het doorbreken van het taboe, maar daarmee is de uiting zelf volstrekt niet onaanvaardbaar.⁴²

Het gevaar bestaat immers ook dat zelfcensuur te ver doorschiet en de soms noodzakelijke kritiek op godsdienstige waarheidsaanspraken en daaruit voortvloeiende intolerante gedragingen laat verstommen. Na de Parijse aanslagen is door sommigen betoogd dat als er een gevaar is dat er (waar ook ter wereld) mensenlevens op het spel worden gezet door de karikaturen van *Charlie Hebdo* opnieuw te tonen, men dan een ethische plicht heeft om dit na te laten. Een dergelijk standpunt is begrijpelijk, maar niet zonder risico, omdat fanatiekelingen daardoor de norm gaan bepalen. Dat dit risico niet denkbeeldig is, valt ook te illustreren aan de hand van het feit dat er in de afgelopen decennia herhaaldelijk voorbeelden zijn geweest van theatervoorstellingen die afgelast moesten worden of lezingen die verstoord werden door fundamentalistische gelovigen.⁴³

Het zoeken naar een pragmatisch compromis tussen de vrijheid van meningsuiting en het belang van matiging om geweld zo veel mogelijk te voorkomen, is dan ook een moeilijke opgave. In dat verband is het interessant om nog eens terug te komen op de verschillende wijze waarop enerzijds de Franse en anderzijds de Angelsaksische media zijn omgegaan met de *Charlie Hebdo* spotprenten. Wat Caroline Fourest in haar verontwaardiging over de weigering van de Engelstalige media om de karikaturen te tonen over het hoofd ziet (Fourest, 19 januari 2015), is dat veel van deze Angelsaksische media persbureaus en correspondenten hebben in islamitische landen en verantwoordelijk zijn voor hun veiligheid. Daar komt nog bij dat het plots tonen van de voorpagina van het eerste nummer van *Charlie* van na de aanslagen, zoals Fourest probeerde te doen, een 'captive audience' doet ontstaan (om de term uit het Amerikaanse recht te gebruiken), waardoor moslims die op dat moment naar *Sky news* keken, zonder dit zelf te hebben opgezocht onverhoeds werden geconfronteerd met alweer een 'heiligschennende' afbeelding van de profeet. Het eervolle compromis dat de Engelstalige media hebben gevonden, bestond erin om de karikaturen niet te tonen, maar ze wel te beschrijven.

42 Het feit dat godsdienstkritische uitingen door sommige gelovigen worden ervaren als aanstootgevend is geen voldoende voorwaarde om deze te verbieden. De subjectieve beleving van de gelovige kan daarvoor niet exclusief maatgevend zijn. Zie in die zin ook Van Noorloos: 'These rationales make the boundaries of the speaker's freedom too dependent on the subjective sensitivities of the persons concerned' (Van Noorloos, 2014b: 374).

43 Zo bijvoorbeeld de verstoring van de lezing van de schrijver Benno Barnard aan de Universiteit Antwerpen in 2010 door fundamentalistische moslims of de afgelasting van het toneelstuk 'Behzti' (Engeland 2004) wegens protest van Sikhs. Ironisch genoeg blijft het niet alleen bij hedendaagse auteurs. In 1993 zijn critici erin geslaagd om in Genève de creatie van het toneelstuk van Voltaire *Le Fanatisme ou Mahomet le Prophète* van 1736 tegen te houden. Hoewel historici van de literatuur het erover eens zijn dat Voltaire hiermee elke vorm van godsdienstfanatisme en in het bijzonder dat van de katholieke kerk wilde aanklagen (reden waarom het stuk in zijn tijd reeds na drie opvoeringen werd verboden), vonden critici het veel te krenkend voor moslims. Sommigen pleitten zelfs voor zelfcensuur. Het is al door velen benadrukt: wanneer men uit politieke correctheid de lage frustratiedrempel van fundamentalisten overneemt, zouden alle grote filosofen die zich kritisch uitgelaten hebben over godsdiensten heden ten dage opnieuw gecensureerd en verboden moeten worden: van Rousseau over Voltaire, Diderot, Mill en veel andere Verlichtingsfilosofen, tot Nietzsche, Marx, Freud, Darwin etc. ...

Op analoge wijze moet het ook mogelijk blijven om zonder te provoceren moslims te confronteren met kritische vragen en met contradicties in hun eigen opvattingen. Zo staat het verbod om de profeet af te beelden volgens kenners niet in de Koran, die enkel idolatrie zou verbieden. Daarnaast werd het in de verschillende islamitische tradities ook niet consequent toegepast (Van Renterghem, 2012). En als de grondslag van het verbod de afwijzing is van elke vorm van idolatrie (het aanbidden van afgoden),⁴⁴ waarom dan amok maken over karikaturen? Dat zijn immers tekeningen die geen enkele islamiet zou willen aanbidden. De woede heeft dus een andere oorzaak dan het afbeeldingsverbod waar velen nochtans naar verwijzen. Gelukkig wordt dit soort debatten steeds meer binnen de islamitische geloofsgemeenschap zelf gevoerd. Zo stelt de uit Egypte afkomstige politoloog Hamed Abdel Samat dat een normale gelovige ervan uitgaat dat hij zelf door god beschermd wordt. Een fundamentalistische gelovige meent dat hij als mens god en de profeet moet beschermen. Daarin bestaat volgens Samat de eigenlijke godslastering: te geloven dat God door ons mensen moet worden beschermd en verdedigd (Modehn, 8 januari 2015). Of om af te sluiten met de kennelijk door het liberale adagium *deorem iniuriae diis curae* geïnspireerde Franse imam Mamout (die we ook aan het begin van dit artikel al citeerden): 'God is groot genoeg om zelf zijn profeet te verdedigen.'⁴⁵

Literatuur

- Bayle, P. & P. Jurieu (1687), *Des droits des deux souverains en matière de religion, la conscience et le prince*. Rotterdam: Henri De Graef (zie Google Books).
- Beke, D. (1996), Islam-recht en geloofafval. Leer en praktijk. *Recht van de islam*, Maastricht: Vereniging RIMO, 89-104.
- Boulègue, J. (2010), *Le blasphème en procès, 1984-2009. L'église et la mosquée contre les libertés*, Paris: Editions Nova.
- Cabantous, A. (1998), *Histoire du blasphème en Occident: fin XVIe milieu XIXe siècle*. Paris: Albin Michel.
- Cliteur, P. (2004), Godslastering en zelfcensuur na de moord op Theo van Gogh. *Nederlands Juristenblad*, 2328-2335.
- Cliteur, P. & B. Rijkema (2012), The foundation of militant democracy. In: A. Ellian & G. Molier (eds.), *The State of Exception and Militant Democracy in a Time of Terror*. Dordrecht: Republic of Letters Publishing, 227-272.
- Cox, N. (november 2013), The Development of Irish Blasphemy law. www.constitution.ie/AttachmentDownload.ashx?mid=54533e30-c843-e311-8571-005056a32ee4.
- Crouzet, D. (1990), *Les guerriers de Dieu. La violence au temps des troubles de religion*. Seyssel: Champ Vallon.

44 Caroline Fourest voert het uitgangspunt *ad absurdum*: waarom dan ook niet afbeeldingen van alle islamitische profeten als blasfemisch verbieden? Vermits Jezus één van deze profeten is, zou er dan opgeroepen moeten worden tot een nieuwe beeldenstorm tegen de miljoenen Christusbeelden uit de katholieke traditie (Fourest, 19 januari 2015). Dat laatste is overigens waar IS mee bezig is: overal waar ze daartoe de gelegenheid krijgen, vernietigen zij de 'afgodenbeelden' van de pre-islamitische culturen.

45 www.bfmtv.com/mediaplayer/video/dieu-est-suffisant-grand-pour-defendre-lui-meme-son-prophete-selon-l-imam-d-alfortville-386944.html.

- Dacey, A. (2012), *The Future of Blasphemy. Speaking of the Sacred in an age of human rights*. London/New York: Continuum.
70. Deutscher Juristentag Hannover 2014 – Beschlüsse (seite 9 von 28), www.djt.de/fileadmin/downloads/70/140919_djt_70_beschluesse_web_rz.pdf.
- EnetEnglish.gr (16-01-2015). Elder Pastitsios' blogger found guilty of 'insulting religion'. www.enetenglish.gr/?i=news.en.article&id=1710.
- Feinberg, J. (1985), *Offense to Others. The Moral Limits of the Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Fourest, C. (19 januari 2015), Violences contre Charlie Hebdo: la mondialisation des imbéciles. *Le Huffington Post*, www.huffingtonpost.fr/caroline-fourest/blaspheme-charlie-hebdo_b_6499374.html.
- Giordano Bruno Stiftung (8 januari 2015), Nach Anschlag auf 'Charlie Hebdo': Gotteslästerungsparagraph 166 StGB abschaffen! www.giordano-bruno-stiftung.de/meldung/charlie-hebdo-paragraph166-abschaffen.
- Haarscher, G. (2007), Liberté d'expression, blasphème, racisme: essai d'analyse philosophique et comparée. *Série des Working Papers du Centre Perelman de Philosophie du droit* n° 2007/1, www.philodroit.be/IMG/pdf/WP-2007-1-GHaarscher.pdf.
- Hill, M. & R. Sandberg (2009), Blasphemy and human rights: an English experience in a European context. *Derecho y Religión* IV, 145-160, www.deltapublicaciones.com/derechoreligion/gestor/archivos/07_10_00_355.pdf.
- Hochmann, Th. (2015), Meinungsfreiheit nach Charlie Hebdo: das Phantom des doppelten Massen, *Verfassungsblog*, 19 Januari 2015, www.verfassungsblog.de/meinungsfreiheit-nach-charlie-hebdo-das-phantom-des-doppelten-massen/#.VRGlbPyG_E0.
- Howell, T.B. (ed.) (1816), Proceedings against Thomas Aikenhead for Blasphemy – (Text of indictment at Google Books). *A complete collection of state trials and proceedings for high treason and other crimes and misdemeanors from the earliest period to 1783, with notes and other illustrations*, Volume 13. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown.
- Human Rights Committee (2011), 102nd session, General Comment No. 34, Geneva.
- Janet, P. (1858), *Histoire de la philosophie morale et politique*. Paris: Ladrangé.
- Janssen, E. (2008), Grenzen aan uitingen over religie in Frankrijk. *Mediaforum*, 3: 109-118.
- Janssens, A.L.J. & A.J. Nieuwenhuis (2011), *Uitingsdelicten*. Deventer: Kluwer.
- Kaptein, H. (2015), Reactie op Paul Cliteur, 'Vrijheid van expressie na Charlie', *Nederlands Juristenblad*, 12: 761-762.
- Le Monde (8 januari 2015), Charlie Hebdo, 22 ans de procès en tous genres. www.lemonde.fr/societe/article/2015/01/08/charlie-hebdo-22-ans-de-proces-en-tous-genres_4551824_3224.html.
- Letteron, R. (2015), Le droit au blasphème. *Droit et justice*, 12 januari 2015, www.contrepoints.org/2015/01/12/194200-le-droit-au-blaspheme.
- Leveux-Teixeira, C. (2011), Entre droit et religion: le blasphème. Du péché de la langue au crime sans victime. *Revue de l'histoire des religions*, 4: 587-602.
- Levy, L.W. (1993), *Blasphemy: Verbal Offense Against the Sacred, from Moses to Salman Rushdie*, New-York: Alfred A. Knopf.
- Lorenz, P. (2015), Strafbare Gotteslästerung schützt nicht religiöse Gefühle. *Legal Tribune online*, 10 januari 2015, www.lto.de/recht/hintergruende/h/charlie-hebdo-karikaturen-straftbar-beschimpfung-bekanntnisse-166-stgb.
- Mill, J.S. (1989), *On Liberty*, edited by Stefan Collini, Cambridge: Cambridge University Press.
- Modehn, C. (8-01-2015). Lässt sich Gott beleidigen?. *Religionsphilosophischer Salon*, http://religionsphilosophischer-salon.de/4374_laesst-sich-gott-beleidigen-ueber-die-blasphemie-und-die-gotteslaesterung-interkultureller-dialog.

- Montesquieu, Ch. (1951), *De l'Esprit des Lois*, Liv. XII, Chap. 4. In: *Oeuvres Complètes*. Paris: Editions de la Pleiade.
- Nash, D. (2007), *Blasphemy in the Christian world*. Oxford: Oxford University Press.
- Nieuwenhuis, A.J. (2007), Tussen godslastering en bedreiging. *Justitiële Verkenningen*, 33 (1), 95-108.
- Noorloos, M. van (2011), *Hate Speech Revisited. A Comparative and Historical Perspective on Hate Speech Law in the Netherlands and England & Wales*. Cambridge/Antwerp: Intersentia.
- Noorloos, M. van (2014a), *Strafbaarstelling van 'belediging van geloof'. Een onderzoek naar mogelijke aanpassing van de uitingsdelicten in het Wetboek van Strafrecht, mede in het licht van internationale verdragsverplichtingen*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Noorloos, M. van (2014b), Criminalising Defamation of Religion and Belief. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 22, 351-375.
- Le Nouvel Observateur (13 januari 2015), Charlie' a le droit d'offense. Nous devons donner tous pouvoirs à la liberté (interview met imam Abdelali Mamoun). <http://tempsreel.nouvelobs.com/charlie-hebdo/20150113.OBS9848/charlie-a-le-droit-d-offense-nous-devons-donner-tous-pouvoirs-a-la-liberte.html>.
- Portier, Ph. (2013), La controverse sur le 'droit au blasphème' en France. *Communio*, 38 (1), www.communio.fr/images/pdf/20131112.pdf.
- Prantl, H. (19 januari 2015). Aufforderung zum Faustrecht. *Sueddeutsche Zeitung*, www.sueddeutsche.de/politik/bestrafung-von-gotteslaesterung-aufforderung-zum-faustrecht-1.2309269.
- Schreiber, J-P. (2012), La criminalisation du péché. In: A. Dierkens & J-P Schreiber (eds.), *Le blasphème : du péché au crime*. Bruxelles: éditions de l'ULB, <https://dipot.ulb.ac.be/dspace/bitstream/2013/117268/1/PHR%20BLASPHEME%20SCHREIBER.pdf>.
- Smidt, H.J. (1881), *Geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht*, tweede deel. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink.
- Stokkom, B. van, H. Sackers & J.-P. Wils (2007), *Godslastering, discriminerende uitlatingen wegens godsdienst en haatuitingen. Een inventariserende studie*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, www.holyhome.nl/godslastering-doc.pdf.
- Van Renterghem, V. (29 oktober 2012), La représentation figurée du prophète Muhammad. *Les Carnets de L'Ifpo*, <http://ifpo.hypotheses.org/4445>.
- Venice Commission (2010), *Blasphemy, Insult and Hatred: Finding Answers in a Democratic Society*. Straatsburg: Raad van Europa, www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-STD%282010%29047-e.
- Voltaire (1878), *Dictionnaire Philosophique* (1764). Paris: Garnier, [http://fr.wikisource.org/wiki/Dictionnaire_philosophique/Garnier_\(1878\)/Index_alphab%C3%A9tique/B](http://fr.wikisource.org/wiki/Dictionnaire_philosophique/Garnier_(1878)/Index_alphab%C3%A9tique/B).
- Wal, G.A. van der (1992), Formele en materiële democratie. In: A.W. Musschenga & F.C.L.M. Jacobs (red.), *De liberale moraal en haar grenzen. Recht, ethiek en politiek in een democratische samenleving*. Kampen: Kok, 99-123.
- Webster, R. (1990), *A Brief History of Blasphemy. Liberalism, Censorship and The Satanic Verses*. Southwold: The Orwell Press.
- Yade, R. (8 januari 2015), Le droit au blasphème est un droit sacré, Opinion Internationale. www.opinion-internationale.com/2015/01/08/rama-yade-le-droit-au-blaspheme-est-un-droit-sacre_32717.html.